

Joanna Schiller-Walicka

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-2783-2507

Andrzeja Walickiego biografia intelektualna. Ostatnie dziesięciolecie

An Intellectual Biography of Andrzej Walicki. The Last Decade

The article presents the academic and journalistic activity of the exceptional historian of ideas, researcher of the Polish and Russian socio-philosophical thought of the 19th and 20th c., Professor Andrzej Walicki (15 May 1930–20 August 2020), in the last decade of his life. He authored a few of his own academic biographies. The last one, *Idee i ludzie. Próba autobiografii* ('Ideas and People. An Attempt at the Autobiography'), published in 2010, showcases his research until 2009. Despite turning 80 in 2010, he continued his academic work, and the last decade of his life brought new publications, as well as new translations and editions of his works. He was also active in the public debate about politics and science, publishing press articles and giving interviews. This paper is therefore a closure of Andrzej Walicki's intellectual 'autobiography.' The article concludes with the complete list of his publications since 2010, which also serves as the main bibliography of this article.

Keywords: Andrzej Walicki, intellectual biography, biographies of scholars, history of ideas

Słowa kluczowe: Andrzej Walicki, biografia intelektualna, biografie uczonych, historia idei

Jedną z charakterystycznych cech pisarstwa naukowego i publicystycznego Andrzeja Walickiego (15 maja 1930–20 sierpnia 2020), wybitnego historyka rosyjskiej oraz polskiej myśli filozoficznej i społecznej XIX i pierwszej połowy XX w., był znaczny komponent autobiograficzny zawarty w jego pracach. On sam nigdy tego nie krył, podkreślając w jednej z pierwszych swoich „autobiografii intelektualnych”, że „odsłonięcie tego związku problemotwórczej sytuacji życiowej z obiektywizującą refleksją teoretyczną, przeżycia «od wewnątrz» ze spojrzeniem «z dystansu», było moim świadomym zamiarem”¹.

1 A. Walicki, *Słowo wstępne*, [w:] idem, *Zniewolony umysł po latach*, Warszawa 1993, s. 12.

Cykl prac o silnym ładunku osobistego przeżywania otaczającej rzeczywistości otworzyły napisane „jednym tchem” w styczniu 1981 r., jako wynik refleksji związanych z wydarzeniami sierpniowymi 1980 r., powstaniem NSZZ „Solidarność” i ich skutkami społecznymi, *Spotkania z Miłozsem*. W książce tej, przez pryzmat własnych życiowych doświadczeń, autor analizował problematykę „zniewolonego umysłu”, czyli „sytuacji polskich intelektualistów, osaczonych przez komunistyczny totalitaryzm”². Jego własna osoba, jak podkreślał, była dla niego „ilustracją kondycji inteligenta” żyjącego i pracującego w realiach PRL. *Spotkania z Miłozsem*, opublikowane pierwotnie w londyńskim „Aneksie” w 1985 r., doczekały się kontynuacji w tomie *Zniewolony umysł po latach*, ogłoszonym w nowej już rzeczywistości historycznej w 1993 r. Oryginalnej treści *Spotkań z Miłozsem* sprzed kilkunastu lat towarzyszyły w tej edycji teksty pisane w latach późniejszych: *Dwa spojrzenia ex post*, z refleksjami nad problematyką „zniewolonego umysłu” z perspektywy zwłaszcza wydarzeń stanu wojennego, a potem transformacji ustrojowej, zapoczątkowanej w 1989 r. Tom ten zamyka rozszerzona wersja referatu pt. *Zniewolony umysł po latach*, wygłoszonego na konferencji poświęconej totalitaryzmowi, która odbyła się w Bowling Green, Ohio jesienią 1989 r.

Do rozrachunku z przebiegiem swojej drogi życiowej i dokonywanych przez siebie wyborów powrócił Walicki po kolejnych niemal 20 latach, u progu swojego osiemnastolecia. W 2009 r. ukazały się drukiem dwie jego prace autobiograficzne, powstałe z inicjatywy ówczesnego dyrektora Instytutu Historii Nauki PAN, prof. Leszka Zasztowta – *A Panoramic View of My Work*³ oraz artykuł pt. *Próba autobiografii*⁴. Ten ostatni stanowił pierwszy udostępniony fragment przygotowywanego pokazowego tomu, opublikowanego rok później przez IHN PAN, *Idee i ludzie. Próba autobiografii*⁵.

Wątki osobiste – nawiązania do doświadczeń i przemyśleń minionych lat oraz wpływu poznawanych na różnych etapach życia osób – pojawiają się w wielu innych pracach Walickiego: artykułach, wywiadach, wystąpieniach publicznych, wstępach i posłowiach do jego książek, nowych i wznawianych, a także tłumaczonych na języki obce. Są to jednak głównie wspomnienia dotyczące czasów dość odległych. Opis ostatnich dziesięciu lat życia naukowego oraz dorobku z tego czasu nie został już dokonany przez samego uczonego. Można jednak uzupełnić tę lukę w jego „autobiografii” intelektualnej i odtworzyć ją na podstawie zapisów w dziennikach, które skrupulatnie prowadził przez dziesięciolecia (do 19 listopada 2019 r. – data ostatniego wpisu – kiedy niedowład ręki uniemożliwił mu pisanie), materiałów roboczych zachowanych w jego Archiwum Domowym, wykazu publikacji, a także wspomnień otaczających go osób. Wydarzeń naukowych było w tym czasie wiele, domknięciu uległy też niektóre inicjatywy, o których pojawieniu się uczony wspominał w swojej autobiografii. Z konieczności jednak musimy ograniczyć się tylko do najważniejszych z nich.

Po śmierci Walickiego 20 sierpnia 2020 r. ukazało się sporo nekrologów oraz wspomnień o nim, i mimo że, jak wspomniałam, sam sporo pisał o swojej drodze życiowej i karierze

2 Ibidem, s. 10.

3 Idem, *A Panoramic View of My Work*, [w:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, red. J. Malicki, L. Zasztowt, Warszawa 2009, s. 25–40.

4 Idem, *Próba autobiografii (fragmenty)*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2009, t. 18, s. 103–122.

5 Idem, *Idee i ludzie. Próba autobiografii*, Warszawa 2010. Drugie, poprawione i uzupełnione wydanie tej książki ukazało się w 2020 r.

naukowej, w tekstach tych nie brakowało nieściśłości, a czasem nawet błędów, zwłaszcza dotyczących przebiegu jego edukacji i etapów pracy naukowej. Warto więc może, w telegraficznym skrócie, rozpocząć od ich przypomnienia i zarazem sprostowania.

Niezrealizowanym marzeniem przyszłego uczonego były studia filozoficzne, które nie doszły do skutku nie tylko dlatego, że jego ojciec, historyk sztuki prof. Michał Walicki, został w 1949 r. aresztowany za udział w kontrwywiadzie Armii Krajowej, ale także dlatego, że filozofia na uniwersytetach (poza Uniwersytetem Warszawskim i Katolickim Uniwersytetem Lubelskim) została w tym samym roku zlikwidowana, a jej nauczanie było możliwe tylko na poziomie podyplomowym. W tym okresie wielu znakomitych profesorów, by wymienić choćby Władysława Tatarkiewicza, Romana Ingardena, Henryka Elzenberga, Izydorę Dąbmską, Marię i Stanisława Ossowskich, zostało odsuniętych od wykładania⁶.

Szczególnie ważną dla Walickiego postacią był Tatarkiewicz, a nie, jak piszą niektórzy biografowie, Tadeusz Kotarbiński. Lektura *Historii filozofii w czasach licealnych* zadecydowała o skryzalizowanym w 1947 r. pragnieniu poświęcenia się studiom filozoficznym⁷. Jeszcze mieszkając w Łodzi w okresie tużpowojennym, Walicki nawiązał kontakt z tym wybitnym historykiem filozofii, a po przeprowadzce do Warszawy w 1950 r. zdał u niego dwa egzaminy z historii filozofii (które Tatarkiewicz, mimo zakazu pracy ze studentami, miał prawo przyjmować). Świetny wynik tych egzaminów zaowocował, jak pisze Walicki, „osobistą relacją z Mistrzem” i propozycją, by młody człowiek napisał pod jego kierunkiem pracę magisterską. Choć do tego nie doszło, Tatarkiewicz pozostał dla Walickiego „Mistrzem”, którego często wspominał z sympatią i ogromnym szacunkiem⁸.

Sprawa ojca i zamknięcie studiów filozoficznych sprawiły, że jedyną szansą na podjęcie dalszej edukacji stało się wstąpienie na świeżo utworzoną na kierowanym przez Kotarbińskiego Uniwersytecie Łódzkim rusycystykę, cierpiącą na brak chętnych. Lektorem języka rosyjskiego był na niej rosyjski „biały” emigrant, znakomity filozof i teoretyk pedagogiki Sergiusz Hessen, bo tylko tego mógł wówczas uczyć w murach uniwersyteckich. Wbrew opinii wielu autorów biogramów Walickiego jego znajomość z rosyjskim filozofem datowała się od czasów przedwojennych, gdy przyszły historyk idei był małym dzieckiem, a Hessen i jego żona Maria wynajmowali pokój i stołowali się w łódzkim mieszkaniu matki Andrzeja, Anny Szlachcińskiej-Chmielewskiej, wykładającej wówczas na Wolnej Wszechnicy Polskiej bliskiej współpracownicy Heleny Radlińskiej.

- 6 Zob. S. Borzym, *Marksizm a inne nurty filozofii*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 10, 1944–1989, cz. 3 *Idee i praktyka*, red. L. Zasztowt, J. Schiller-Walicka, Warszawa 2015, s. 21–34.
- 7 Walicki pod datą 4.04.1966 r. notował w swoim dzienniku: „Jubileusz 80 lat Tatarkiewicza na UW. Jestem wzruszony bardziej niż na jubileuszu Kotarbińskiego, bo mój stosunek do T. jest istotnie «relacją znaczącą». Sam T. mówił wyjątkowo pięknie i podniosło – powiedział m.in., że ma najpiękniejszy zawód i że urodził się w najwspanialszym kraju – «kraju otwartych głów i nieograniczonych możliwości». Przejrzałem mą korespondencję z T. List z 1952 roku w sprawie ewentualnego pisania u niego magisterium; list pisany w związku z mą pracą «Bieliński a romantyzm»; propozycja etatu przy katedrze estetyki i inne. Na najbliższym posiedzeniu Komitetu Redakcyjnego BKF [Biblioteki Klasyków Filozofii – dop. J.S.W.], gdzie będzie mowa i o jubileuszu T., muszę zabrać głos. Powiem, że właśnie jego *Historia filozofii* skłoniła mnie do studiowania filozofii, o tym, jak dokładnie, z notatkami, czytałem ją w gimnazjum. Przedtem interesowałem się zoologią – wielością, różnorodnością form świata przyrody; T. odkrył przed mną wielość, różnorodność i piękno form ludzkiej myśli”. Archiwum Domowe Andrzeja Walickiego [ADAW] A. Walicki, Dziennik 1965–67, 4.04.1966 r., k. 53–54.
- 8 A. Walicki, *Idee i ludzie*, s. 26, 31. W swoich dziennikach notował po latach: „Nauczył mnie interpretacji życiowej [podkreślił. A.W] i rozumiejącej. [...] Ogromny wpływ T. zbiegł się w czasie z największym wpływem na mnie marksizmu. T. pomógł mi przezwyciężyć ten drugi wpływ, wygrał!”. ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXIV, zapis z 13.10.2011 r., k. 163.

Studia rusycystyczne Walicki odbywał w Łodzi w latach 1949–1950 (w 1950 r. zmarł Hessen), a następnie, w latach 1950–1953, kontynuował je na Uniwersytecie Warszawskim⁹. Formalnie studiował rusycystykę, prywatnie, choć z oficjalnym zdaniem egzaminów, filozofię, a także polonistykę, m.in. uczęszczał na zajęcia Marii Janion. Magisterium uzyskał 15 grudnia 1953 r. Już w trakcie warszawskich studiów – od listopada 1950 r. do końca stycznia 1953 r. sprawował funkcję zastępcy asystenta na UW¹⁰. Jesienią 1954 r. rozpoczął studia aspiranckie w zakresie filologii słowiańskiej – dziś powiedzielibyśmy doktoranckie – w niedawno powstałej Polskiej Akademii Nauk¹¹. Nie były to już jednak studia we współczesnym rozumieniu tego słowa, ale prawdziwa praca naukowa, zakończona pracą kandydacką, czyli doktoratem obronionym w lutym 1958 r. na Wydziale Filologicznym UW pt. *Naród, historia i osobowość w literaturze i myśli rosyjskiej lat trzydziestych-sześćdziesiątych XIX wieku* i uzyskaniem stopnia kandydata (doktora) nauk filologicznych¹².

Publikować zaczął Walicki już w 1951 r. w wieku 21 lat – z początku były to głównie recenzje z prac literackich, wkrótce jednak, bo w 1953 r., zaczęły się ukazywać teksty naukowe, z największym objętościowo na czele, jakim był prawie stustronicowy wstęp do *Rewizora* Mikołaja Gogola¹³.

Jeszcze przed obroną doktoratu, we wrześniu 1957 r. Walicki został adiunktem w Katedrze Historii Myśli Społecznej UW, kierowanej przez prof. Ninę Assorodobraj-Kulę. Socjolożka oceniała go bardzo wysoko: „Łączy w sposób bardzo szczęśliwy dla uprawianej problematyki badawczej wykształcenie historyczno-literackie z filozoficznym i socjologicznym. [...] Jest to niewątpliwie jeden z najbardziej utalentowanych humanistów młodszego pokolenia” – pisała o Walickim w opinii z tamtego czasu¹⁴. Po latach wspominał, że nie żałuje tego wyboru: „nauczyłem się bowiem korzystać z dorobku socjologii historycznej i socjologii wiedzy. Wybór ten przesądził o mojej przynależności do grona przyszłych współtwórców «szkoły warszawskiej»”¹⁵. Na Uniwersytecie Warszawskim pozostał do września 1961 r., podejmując jednocześnie w listopadzie 1957 r. pracę jako adiunkt w Instytucie Słowianoznawstwa PAN, z którym rozstał się z końcem stycznia 1960 r., przenosząc się do Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Od jesieni 1961 r. zatem jedynym jego miejscem pracy był IFiS PAN, z którym związał swoje losy aż do wyjazdu z Polski w 1981 r., a nawet dłużej, ponieważ przez kilka pierwszych lat pobytu zagranicą zachował etat, prze-

9 Wśród jego wykładowców na Uniwersytecie Warszawskim było wielu znakomitych humanistów tamtego czasu. Egzaminy zdawał m.in. u wspomnianego już Władysława Tatarkiewicza, a także Adama Schaffa, Stefana Żółkiewskiego, Wiktora Jakubowskiego, Marii Żmigrodzkiej oraz Janiny Leskiewiczowej. Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW], Akta studenckie Andrzeja Walickiego, sygn. WFil 19001.

10 Zob. AUW, Andrzej Walicki [teczka pracy], sygn. K.22364.

11 W życiorysie z 1959 r. pisał: „W 1954 r. (po nieudanych staraniach uzyskania aspirantury w zakresie historii filozofii) otrzymałem aspiranturę Komitetu Słowianoznawstwa PAN”. Archiwum Akt Nowych [AAN], Ministerstwo Edukacji Narodowej [MEN], Akta Andrzeja Walickiego, sygn. 6489, k. nlb.

12 Promotorem doktoratu był prof. Marian Jakóbiec (1910–1998), sławista, historyk literatur słowiańskich, od 1947 r. wykładowca na Uniwersytecie Wrocławskim i dojeżdżający na zajęcia na Uniwersytecie Warszawskim, recenzentami Samuel Fiszman i Nina Assorodobraj-Kula. Obrona odbyła się 25.02.1958 r. Praca ta stała się podstawą pierwszej opublikowanej monografii A. Walickiego, *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Warszawa 1959. AUW, Akta przewodu doktorskiego mgr Andrzeja Walickiego, sygn. WPl-dr1/38.

13 M. Gogol, *Rewizor*, tłum. J. Tuwim, wstęp, objaśnienia A. Walicki, Wrocław 1953. Wyd. 2 przejrzone, Wrocław 1956; wyd. 3 zmienione, Wrocław 1966.

14 AAN, MEN, Akta Andrzeja Walickiego, sygn. 6489, k. nlb.

15 *Przemówienie Profesora Andrzeja Walickiego, [w:] Uroczystość odnowienia doktoratu Profesora Andrzeja Walickiego, Warszawa, 11 czerwca 2011 roku*, Warszawa 2011, s. 44.

bywając na urlopie bezpłatnym. W Instytucie rychło, bo już w początkach 1965 r., uzyskał habilitację¹⁶; w 1972 r. otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego nauk humanistycznych, a w 1983 r. profesora zwyczajnego. W 1994 r. został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk; w 1998 r. członkiem zwyczajnym¹⁷.

Pracując w IFiS PAN, Walicki sprawował różnorakie funkcje, czego, notabene, bardzo nie lubił – w latach 1968–1975 był kierownikiem Zakładu Historii Nowożytnej Filozofii Polskiej, w latach 1976–1981 kierownikiem Pracowni Historii Filozofii i Myśli Społecznej w Polsce 1831–1918. Od 1968 r. do 1997 r. zasiadał w komitecie redakcyjnym „Studiów Filozoficznych”; w okresie 1969–1981 był redaktorem naczelnym „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”. Przez dwa lata – 1968–1969 – był wiceprzewodniczącym Komitetu Nauk Filozoficznych PAN, z którego został usunięty karnie za odmowę poparcia wniosku o nagrodę państwową dla przewodniczącego KNF, prof. Tadeusza M. Jaroszewskiego. Wreszcie, w latach 1973–1981, był wiceprzewodniczącym Komisji Historii Myśli Społecznej i Politycznej Polskiego Towarzystwa Historycznego¹⁸.

W listopadzie 1981 r., na miesiąc przed ogłoszeniem stanu wojennego, wyjechał do Australii, by objąć stanowisko *Senior Research Fellow* w Zakładzie Historii Idei Australijskiego Uniwersytetu Narodowego w Canberze. O motywach opuszczenia Polski sam Walicki pisał wielokrotnie, warto więc tylko podkreślić, że nigdy nie uważał się za emigranta, a tym bardziej „politycznego emigranta”. W Australii spędził pięć lat, intensywnie pracując naukowo, Zakład Historii Idei był bowiem instytucją badawczą, nieprowadzącą działalności dydaktycznej – Walicki nie był więc „wykładowcą” ANU, jak często czytamy w jego biogramach. W grudniu 1986 r. przeniósł się do Stanów Zjednoczonych, by objąć specjalnie ufundowaną dla niego katedrę: O’Neill Chair of History na katolickim Uniwersytecie Notre Dame w Indianie. Na swojej katedrze spędził 13 lat i w 1999 r. przeszedł na emeryturę.

Poszedł na nią bynajmniej nie dlatego, by odpocząć po niezwykle pracowitym życiu – wręcz przeciwnie! Emerytura stanowiła dla niego wyzwolenie od pracy dydaktycznej, za którą nie przepadał i która kosztowała go ogromnie dużo wysiłku. Amerykański system kształcenia wymagał ciągłego przygotowywania półrocznych, niepowtarzających się przez kilka lat kursów i samo opracowywanie ich sylabusów, wraz z doбором odpowiedniej literatury, zabierało moc czasu¹⁹. Największym problemem przy podjęciu decyzji o przeprowadzce z Australii do USA, poza przywiązaniem do piękna przyrody na Antypodach, była właśnie niechęć do nauczania, od którego w Canberze był wolny, mogąc poświęcać cały czas pracy naukowej. Miał już, co prawda, wcześniejsze doświadczenia dydaktyczne: w roku akademickim 1966/1967 prowadził seminaria w All Souls College w Oksfordzie, w 1969 r. wyładał przez sześć tygodni na Uniwersytecie w Kopenhadze, w 1976 r. przez sześć miesięcy pracował na Uniwersytecie Stanforda, w 1979 r. przez jeden semestr był

16 Podstawą habilitacji była książka *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964.

17 ADAW, A. Walicki, *Curriculum vitae*, 6.04.2009 r., rkps, k. 1–2.

18 Ibidem, k. 3.

19 Walicki opisuje dokładnie ten system w swojej autobiografii. Przy okazji dyskusji na temat polskich reform nauki stwierdzał, że system ten jest zaprzeczeniem prawidłowego nauczania historii – daje wiedzę cząstkową, wyrwykową, sprowadzającą się do znajomości wybranych faktów, nie pozwala natomiast na śledzenie ze zrozumieniem procesów historycznych, zachodzących w długim nierzaz czasie, co powinno być istotą zajmowania się historią. Zob. A. Walicki, *Idee i ludzie*, s. 243–245.

profesorem wizytującym na Uniwersytecie Genewskim, w 1984 r. na Uniwersytecie w Sydney, a w 1989 r. semestr wiosenny spędził na Uniwersytecie w Bowling Green²⁰. Były to jednak, jak widać, stosunkowo krótkie, gościnne wykłady, które pozwalały na szybki powrót do indywidualnej pracy badawczej. W ostatnich latach Walicki, co prawda, wspominał czasem z żalem, że nie dochował się własnego grona uczniów i że może szkoda, iż nie poświęcał dydaktyce większej uwagi. Rekompensowało mu to jednak polskie środowisko rosjoznawców, podkreślających nieraz, że „my wszyscy z niego” i nazywających się jego uczniami²¹. Trzeba też podkreślić, że Walicki nikomu nie odmawiał pomocy, poświęcał czas na czytanie tekstów młodszych kolegów, komentował je, udzielał wskazówek. Wielokrotnie także pełnił funkcję recenzenta doktoratów, habilitacji oraz profesur i mimo wysokich wymagań, jakie stawiał zarówno sobie, jak i uprawianej przez siebie dyscyplinie, starał się na ogół wskazywać dobre strony ocenianego dorobku.

Mimo przejścia na emeryturę Walicki pozostał jeszcze kilka lat w USA, Uniwersytet Notre Dame zapewnił mu bowiem własny gabinet i możliwość korzystania z infrastruktury uniwersyteckiej. Dopiero w czerwcu 2006 r., po ćwierćwieczu spędzonym poza krajem (do którego jednak, od połowy lat osiemdziesiątych, przyjeżdżał prawie corocznie, a w roku akademickim 1994/1995 był profesorem wizytującym na UW), Walicki zdecydował się wrócić na stałe do Polski. Uwolniony od wszelkich obowiązków uniwersyteckich i dydaktycznych, oddał się w pełni temu, co lubił najbardziej – „samosterownej”, nieskrępowanej niczym pracy naukowej, ale także publicystycznej. Należał bowiem do tej grupy intelektualistów, którzy nie żyją w wieży z kości słoniowej, lecz uważają wręcz za swój obowiązek branie udziału w bieżącym dyskursie społecznym. Choć naukowo zajmował się XIX i początkiem XX w., znajomość historii służyć miała przede wszystkim rozumieniu współczesności, odkrywaniu korzeni obecnego stanu świata i ludzkich umysłów. Znajomość przeszłości miała być także pomocą w rozwiązywaniu współczesnych dylematów i konfliktów społeczno-politycznych – tak postrzegał swoją rolę jako uczonego i człowieka zaangażowanego w życie codzienne, objaśniającego rzeczywistość i służącego swoją wiedzą i doświadczeniem. Jego poglądy – zdecydowane, bezkompromisowe i na ogół odmienne od powszechnie w danym momencie obowiązujących – przyczyniały mu wielu wrogów, choć też przyjaciół. Ci ostatni wywodzili się na ogół z lewej strony sceny politycznej, bo, jak twierdził Walicki, wraz z wiekiem i wskutek obserwacji skutków politycznych i społecznych polskiej transformacji, powoli przesunął się z pozycji liberalno-centrowych w stronę liberalno-lewicowych. Ta zmiana powodowała jednak narastające w nim poczucie osamotnienia i zbędności, gdy zamykały się przed jego wypowiedziami kolejne media, a rozdźwięk między poglądami jego dawnych przyjaciół i znajomych a jego oglądem rzeczywistości pogłębiał się.

20 ADAW, A. Walicki, *Curriculum vitae*, 6.04.2009 r., rkps, k. 4–5.

21 Zob. *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach myśli rosyjskiej*, red. J. Dobieszewski, J. Skoczylński, M. Bohun, Warszawa 2009, *passim*. Tom ten zawiera wystąpienia uczestników konferencji, która odbyła się 15.10.2005 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim z okazji 75-lecia Walickiego, zatytułowanej „Polska, Rosja, marksizm”. Wśród autorów, którzy uznali Walickiego za swego mistrza, znaleźli się poza redaktorami książki – Januszem Dobieszewskim, Janem Skoczylńskim i Michałem Bohunem – Włodzimierz Rydzewski, Bronisław Łagowski, Paweł Kozłowski, Ryszard Sitek, Jan Krasicki, Leszek Augustyn, Marek Styczyński i Andrzej de Lazari. Do dorobku Walickiego wielokrotnie odwoływały się także s. Teresa Obolevitch i Liliana Kiejzik.

To, czym zajmował się do 2009 r. włącznie, Walicki przedstawił we wspomianej już, wydanej drukiem w 2010 r. autobiografii. Pracował jednak dalej, pomnażając swój wyjątkowo obfity dorobek. Kiedy z okazji jego osiemdziesięciolecia ukazał się poświęcony mu obszerny tom „Przeglądu Filozoficzno-Literackiego”, zamieszczona tam bibliografia jego prac, do 2011 r. włącznie, obejmowała 475 pozycji²². W 2020 r. wykaz ten, sporządzony i uzupełniony przez samego uczonego, liczył 573 pozycje²³. Na końcu niniejszego artykułu zamieszczono pełen wykaz prac uczonego, ogłoszonych od 2010 r., łącznie z tymi, które ukazały się już po jego śmierci – lista zawiera ponad 120 pozycji. Choć część z nich to przedruki i kolejne tłumaczenia wcześniej wydanych książek, sporą grupę stanowią także wywiady i drukowane wersje wystąpień na różnych forach, ukazało się też wiele tekstów nowych, dotyczących zarówno tematów historycznych, jak i współczesnych, pozostających jednak w dużym stopniu w sferze sformułowanej przez niego przed laty „trójjednej formuły”: – Polska, Rosja, marksizm. Po raz kolejny potwierdził jej aktualność w 2010 r., notując w dzienniku:

Rosja: uwolnić ją od opresyjnego, dławiącego sowietyzmu, bez powracania do dawnej autokracji; przybliżyć Polsce; pomóc (w miarę możliwości) wyjść z tragedii. Polska: wypracować optymalny wariant tożsamości narodowej, wolny od integralnego nacjonalizmu, prowincjalizmu i ksenofobii (rusofobii). Marksizm jako legitymizacja systemu. Unieszkodliwić go przez oderwanie od komunizmu. Pierwszy etap: w stronę Brzozowskiego. Drugi: frontalne zaatakowanie marksistowskiej idei wolności jako komunizmu²⁴.

Więcej o ludziach i związanach z nimi ideach

2010 r. stał pod znakiem uroczystości jubileuszowych osiemdziesiątych urodzin uczonego, był więc czasem osobistych i naukowych refleksji oraz podsumowań. Oprócz promocji *Ideji i ludzi*, która odbyła się 17 maja w Pałacu Staszica²⁵, Walicki udzielił kilku wywiadów, w których przedstawił drogi kształtowania się jego koncepcji naukowych i poglądów, w czym zasadniczy udział miały osobiste doświadczenia życiowe²⁶. Jak notował

22 Bibliografia Andrzeja Walickiego (na podstawie materiałów otrzymanych od Autora oprac. S. Gromadzki), „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2010 [2012], nr 4, s. 583–619.

23 ADAW, Bibliografia Andrzeja Walickiego, mps, s. nlb. Wykaz ten nie był pełny i został przez autorkę niniejszego tekstu uzupełniony.

24 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXI [18.01.2010–30.05.2010], zapis z 3.04.2010 r., k. 57.

25 Krótkie sprawozdanie z tej uroczystości, wraz z treścią wystąpienia autora, zob. S. Mossakowski, *Osiemdziesięciolecie urodzin prof. Andrzeja Walickiego*, „Nauka” 2010, nr 2, s. 177–179. Autobiografia Walickiego, decyzją jury Klubu Księgarza z 4.10.2010 r., otrzymała Nagrodę Warszawskiej Premierii Literackiej jako Książka Kwietnia 2010. Uroczystość wręczenia, połączona z promocją książki, odbyła się 3.11.2010 r. ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXII [10.06.2010–3.03.2011], k. 96, 121.

26 M.in. A. Walicki, *Pomiędzy Hamletem i Don Kichotem. Rozmowa z K. Lubczyńskim*, „Przegląd Socjalistyczny” 2010, nr 3, s. 41–54; idem, *Mesjanizm nie na nasze czasy. Rozmowa z S. Dudą, T. Jędrzejewskim i K. Ołdakowskim SJ*, „Przegląd Powszechny” 2010, nr 9, s. 10–25. Tytuł pierwszej z tych rozmów jest nawiązaniem do wielokrotnie przywoływanego przez Walickiego eseju Iwana Turgieniewa *Hamlet i Donkiszot*, w którym Turgieniew „dowodził, że tragizm ludzkiego życia polega na niemożliwości połączenia wiary i entuzjazmu Don Kichota z krytyczną świadomością i myślową wszechstronnością Hamleta”, którego „«zżera refleksja», analityczna myśl paraliżuje w nim spontaniczną zdolność działania [...]”. Zob. idem, *O „schopenhaueryzmie” Turgieniewa*, [w:] idem, *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, s. 278–354; idem, *Hamlet, Donkiszot i snobi*, [w:] idem, *Zniewolony umysł po latach*, s. 163–183.

w swoim dzienniku, szkicując tekst wystąpienia podczas promocji autobiografii (czego w końcu nie powiedział), tym podstawowym doświadczeniem były

totalitaryzm, antykomunizm, ale nie antypeerelizm! Antykomunizm, bo totalitaryzm tkwi w samym sercu marksistowskiego komunizmu – w jego koncepcji wolności (nie jednostkowa lecz gatunkowa, nie dziś, tylko w przyszłości, dla której trzeba się poświęcać; dyktatura nad myślą, bo trzeba „zrozumieć” konieczność, dyktatura nad potrzebami). Ale PRL to komunizm obłaskawiony ideologicznie, zupełnie ignorowany w praktyce.

Jego koncepcja walki z systemem polegała na rozsadzaniu go od wewnątrz,

bo system totalitarny to integralna całość, którą trzeba zaatakować od środka, od jego języka, ideologii. Kto zaczyna od „politycznego dachu”, ten przeczy własnej diagnozie o totalitarnym charakterze systemu²⁷.

Podkreślał ten aspekt, chciał bowiem wyjaśnić przyczyny swojego całonocnego stanowiska, a zarazem powód rozejścia się z opozycją demokratyczną, wśród której znajdowało się wielu jego przyjaciół. Stosowany przez niego „opór wewnętrzny”, pod którym rozumiał przeciwstawianie się ideologii „przez stwarzanie faktów dokonanych, rozszerzających sferę wolności bez jawnego atakowania socjalistycznej fasady państwa i budzenia w ten sposób czujności władz oraz zmuszania ich do reakcji pod groźbą całkowitej utraty autorytetu” stał w sprzeczności z koncepcją otwartej walki politycznej, przyjętą przez opozycję. Wewnętrzna niezgoda na nią, a zarazem organiczna niemożność wspierania istniejących władz czy choćby zachowywania neutralności skłoniły go do szukania warsztatu pracy poza Polską, gdzie mógłby kontynuować badania bez presji moralnej ze strony opozycyjnej, presji, która była dla niego równoznaczna z ograniczeniem wolności słowa i sumienia²⁸. Fizyczne oderwanie od kraju nie oznaczało jednak oderwania się od spraw polskich, które pragnął obserwować i komentować zgodnie z własnymi przekonaniem. Dlatego właśnie nie uważał się za emigranta politycznego, o czym wspomniano wcześniej.

W przemówieniu jubileuszowym powiedział natomiast, że wbrew tytułowi swojej książki o wielu ważnych dla niego postaciach wspominał nieadekwatnie do ich znaczenia w jego biografii naukowej, lub w ogóle je pomiął, skupiając się na opisie swojego życiowego projektu naukowo-ideowego²⁹. Rezultatem uświadomienia sobie tego niedostatku, dopełnieniem, a zarazem zadośćuczynieniem, były więc ukazujące się w kolejnych latach publikacje przybliżające te postaci i podsumowujące ich rolę w życiu uczonego.

Do ich grona bez wątpienia należeli Czesław Miłosz (1911–2004), Jerzy Giedroyc (1906–2000), Leszek Kołakowski (1927–2009), a zwłaszcza Isaiah Berlin (1909–1997). Choć Miłoszowi, w tym szczególnie wpływowi przemyśleń poety na własną samoświadomość, poświęcił Walicki wspomniane wcześniej dwie książki autobiograficzne, w tym jubileuszowym roku powrócił do niego raz jeszcze, publikując tekst *Moje relacje z Mił-*

27 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXI [18.01.2010–30.05.2010], zapis bd., k. 51–52.

28 A. Walicki, *Dlaczego wyjechałem z Polski na długie lata*, „Przeгляд” 23.05.2010, nr 20, s. 30.

29 S. Mossakowski, *Osiemdziesięciolecie urodzin prof. Andrzeja Walickiego*, s. 178.

szem i Giedroyciem. *Próba podsumowania*³⁰. We wstępie do niego pisał, że Miłosz był dla niego prawdziwym obiektem fascynacji, ważnym punktem odniesienia dla własnych poszukiwań światopoglądowych i że właśnie za jego pośrednictwem nawiązał kontakt ze środowiskiem paryskiej „Kultury” oraz jej redaktorem, którego szanował i podziwiał. Chęć przypomnienia tych relacji wiązała się także z obchodzonym w 2006 r. Rokiem Jerzego Giedroycia i konferencją naukową mu poświęconą, której głównym organizatorem był Andrzej Mencwel, a także ukazaniem się dwóch ważnych publikacji: książki Magdaleny Grochowskiej i obszernego tomu korespondencji Miłosza z Giedroyciem z lat 1952–1963, w którym nazwisko Walickiego często się powtarza³¹. Uznał więc, że warto raz jeszcze przedstawić dzieje wzajemnych stosunków, poczynając od 1960 r. i wyjazdu do USA, od którego zaczęła się, z początku jedynie listowna, znajomość z poetą. W tle tej narracji przewijają się postać Giedroycia, któremu Miłosz rekomendował wydanie *Spotkań z Miłoszem*, ale który się na to nie zdecydował i przekazał maszynopis wydawnictwu braci Smolarów „Aneks” w Londynie. Walicki wyjaśniał tę decyzję różnicami w ich poglądach na kwestię rozliczeń intelektualistów z komunizmem – od odkrywania i analizy przyczyn ich autentycznego zaangażowania w „projekt komunistyczny” do zawitych, czasem tragicznych dróg „wyzwalania umysłów”³².

Do postaci Miłosza powrócił Walicki w kolejnym roku, w napisanym w 2011 r. tekście *Czesław Miłosz, jakim go znałem, jakim go pamiętam*, opublikowanym w 2013 r. w tomie wspomnień o poecie-nobliście, przygotowanym przez Annę Romaniuk³³. Przedstawił w nim całą historię ich znajomości, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wspólnotę, ale i rozbieżność poglądów na temat pojęcia narodu, tradycje szeroko rozumianego nacjonalizmu, a także roli marksizmu jako ideologii legitymizacyjnej PRL. Walicki bronił swojej opinii, wbrew stanowisku Giedroycia, które prawdopodobnie zadecydowało o odmowie druku *Spotkań z Miłoszem*, że *Zniewolony umysł* Miłosza ma rangę jednej z „klasycznych analiz zniewolenia świadomości przez komunistyczną indoktrynację” i w tym sensie osiągnął międzynarodowy status jako świadectwo czasów i zarazem wnikliwa diagnoza, porównywalna ze świadectwami intelektualistów zachodnich, jeszcze głębiej zniewolonych przez ideologię komunistyczną³⁴. Mimo to zauważalne jest w tych ostatnich wypowiedziach pewne ochłodzenie, czy może raczej ambiwalencja stosunku Walickiego do Miłosza. Wiązało się to ze zjawiskiem, które sam Miłosz nazywał „spożywaniem poety przez naród”, a Walicki określił „duchowym pojednaniem z klimatem umysłowym III RP”, odcięciem się od poglądów wyrażonych w *Zniewolonym umyśle*, zwrotem ku katolicyzmowi, z prośbą do papieża Jana Pawła II o świadectwo ortodoksyjności (otrzymał tylko

30 A. Walicki, *Moje relacje z Miłoszem i Giedroyciem. Próba podsumowania*, [w:] *Sploty kultury. Andrzejowi Mencwelowi na siedemdziesięciolecie*, red. N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak, Warszawa 2010, s. 254–285.

31 Zob. M. Grochowska, *Jerzy Giedroyc. Do Polski ze snu*, Warszawa 2009; J. Giedroyc, Cz. Miłosz, *Listy 1952–1963*, wstęp, oprac. M. Kornat, Warszawa 2008.

32 A. Walicki, *Moje relacje z Miłoszem i Giedroyciem*, s. 255–256, 258–259, 281–283. Zob. też „*Mam na Pana nowy zamach...*”. *Wybór korespondencji Jerzego Giedroycia z historykami i świadkami historii 1946–2000*, wybór i oprac. S.M. Nowinowski, R. Stobiecki, t. 1–3, Paryż, Łódź 2019. W t. 3 znajduje się korespondencja Giedroycia z Walickim, s. 495–518.

33 A. Walicki, *Czesław Miłosz, jakim go znałem, jakim go pamiętam*, [w:] *Obecność. Wspomnienia o Czesławie Miłoszu*, red., wybór tekstów i zdjęć A. Romaniuk, Warszawa 2013, s. 90–135.

34 Ibidem, s. 127–128. O ekskomunistach zachodnich zob. *The God that Failed: A Confession*, red. R. Crossman, New York 1949.

blógosławieństwo, które nie zapobiegło zarzutom prawicy o antypolskość i protestom wobec pochówku poety na Skalce)³⁵. Walicki starał się zrozumieć położenie starszego już i schorowanego noblisty, który po latach wrócił do kraju, trudno mu było jednak pogodzić się ze swoistą kapitulacją intelektualną człowieka, z którym łączyła go niegdyś wspólnota krytycznej postawy wobec polskich wad narodowych³⁶.

Pełna wspólnota poglądów, wraz z więzami przyjaźni, łączyła natomiast Walickiego do samego końca z brytyjskim filozofem i historykiem filozofii, znawcą liberalizmu, marksizmu i myśli rosyjskiej XIX w., Isaiahem Berlinem. Ich znajomość, rozpoczęta w 1960 r., została udokumentowana w bogatej korespondencji z lat 1962–1996. O upublicznieniu listów Berlina Walicki zaczął zabiegać w połowie lat dziewięćdziesiątych, jeszcze za życia brytyjskiego uczonego, ogłaszając polskie tłumaczenie dziewięciu otrzymanych od niego listów³⁷. W 2005 r. całość zachowanej w papierach Walickiego korespondencji została opublikowana w jednym z numerów anglojęzycznego czasopisma „Dialogue and Universalism”³⁸. Poza pięćdziesięcioma trzema listami znalazł się w nim kilkudziesięciostronicowy tekst Walickiego *Isaiah Berlin as I Knew Him*, a także przemówienie jakie wygłosił, odbierając w 1998 r. międzynarodową Nagrodę im. Eugenia Balzana, nazywaną włosko-szwajcarskim Noblem. W mowie tej przypomniał zarówno Miłosza, jak i Berlina, traktując obu jako swych głównych powierników i doradców w kształtowaniu całożyciowego planu badawczego³⁹.

W 2011 r., z inicjatywy Łukasza Gałęckiego z międzynarodowego wydawnictwa Peter Lang, listy Berlina do Walickiego (w oryginalnej, anglojęzycznej wersji) ukazały się w edycji książkowej, stanowiąc pierwszy tom serii Warschauer Studien zur Kultur- und Literaturwissenschaft⁴⁰. Znalazły się w niej także, obok *Isaiah Berlin as I Knew Him* i przemówienia balzanowskiego, dwa wcześniej publikowane artykuły Walickiego: *The Marxian Conception of Freedom*⁴¹, napisany w 1982 r. z inspiracji Berlina, oraz *Berlin and the Intellectual History of the Russian Intelligentsia*, omawiający syntetycznie dorobek uczonego w zakresie badań nad rosyjską historią intelektualną i dziejami inteligencji rosyjskiej⁴². Polski przekład książki pt. *Spotkania z Isaiahem Berlinem. Dzieje intelektualnej przyjaźni*, w uznaniu wagi tych listów jako źródła do dziejów nauki, ogłosił w 2014 r. Instytut Historii Nauki PAN w serii Fontes Rerum ad Historiam Scientiae Spectantium. W przygotowaniu tego tomu sam uczony miał znaczny udział jako tłumacz całych jej partii, adiustator całości i autor objaśnień, z których część wymagała aktualizacji.

Znacząca rola Berlina w życiu naukowym Walickiego polegała przede wszystkim na wspieraniu go w jego młodszej decyzji o poświęceniu się badaniom nad rosyjską my-

35 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXI, zapis bd., k. 62.

36 Pod datą 30.03.2011 r. notował: „Nie chciał [Miłosz – dop. J.S.W.] być «poetą narodowym», ale jednak był. Nie chciał skapitulować przed katolicyzmem, ale uległ magii JPIL, co można zrozumieć. Ale szkoda!”. ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXIII, k. 24.

37 *Sir Isaiah Berlin do Andrzeja Walickiego*, tłum. M. Pietrzak-Merta, T. Merta, „Res Publica Nowa” 1995, nr 7/8, s. 101–116.

38 *Isaiah Berlin’s Letters to Andrzej Walicki: 1962–1996*, „Dialogue and Universalism. Metaphilosophy as the Wisdom of Science, Art, and Life” 2005, nr 9–10, s. 53–173.

39 [A. Walicki], *Acceptance Address at the Award Ceremony of the 1998 Balzan Prizes*, „Dialogue and Universalism” 2005, nr 9–10, s. 177–178.

40 A. Walicki, *Encounters with Isaiah Berlin. Story of an Intellectual Friendship*, Frankfurt am Main 2011.

41 Idem, *The Marxian Conception of Freedom*, [w:] *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, red. Z. Pelczynski, J. Gray, London 1984, s. 217–242.

42 Idem, *Berlin and the Russian Intelligentsia*, [w:] *The One and the Many. Reading Isaiah Berlin*, red. G. Crowder, H. Hardy, Amherst, New York 2007, s. 47–71.

ślą społeczną XIX–początku XX w. i nad marksizmem, zachęcaniu go do kontynuowania tych zainteresowań i nieustannym służeniu pomocą w przebiciu się z tym dorobkiem na Zachodzie. Uprawianiu tych obszarów w sposób twórczy i niezależny od ograniczeń ideologicznych i radzieckich wpływów doktrynalnych nie sprzyjały warunki panujące w PRL; nie wywoływały one także głębszego zainteresowania polskiego środowiska naukowego. Mogły one natomiast mieć szeroki oddźwięk na Zachodzie, gdzie aż do upadku ZSRR dynamicznie rozwijały się badania sowietologiczne, w czym Berlin miał znaczący udział. Jak pisał Walicki,

W latach pięćdziesiątych Isaiah Berlin walnie przyczynił się do ugruntowania poglądu, że dzieje myśli rosyjskiej, pojmowane jako historia samowiedzy i aspiracji rosyjskiego narodu, zawierają wiele kluczy do zrozumienia politycznego znaczenia Rosji, rosyjskiej rewolucji i rosyjskiego komunizmu, będącego wówczas bezprecedensowym wyzwaniem rzuconym zachodniemu światu⁴³.

Podsumowanie swoich wieloletnich kontaktów z Berlinem Walicki dał w przedrukowanej w 2014 r. w krakowskim „Zdaniu” wypowiedzi, jaką wygłosił z okazji promocji *Spotkań z Isaiahem Berlinem*⁴⁴. A w swoim dzienniku notował:

Spektakularne przesunięcie się świata na prawo spowodowało, że Berlin, w niczym nie zmieniając swoich poglądów, znalazł się bliżej lewego brzegu polaryzacji politycznej. To samo, zachowując właściwe proporcje, powiedzieć można o mnie. [...] Pragnę też dodać, że w mojej krytyce neoliberalnej prawicy kierowałem się tymi samymi wartościami, które łączyły mnie z Berlinem w krytyce komunizmu: zdecydowanym odrzuceniem bezalternatywnej koncepcji rozwoju, wspieranej autorytetem obiektywnych rzekomo praw ekonomii i uzasadniającej absolutny priorytet Wielkiego Zbiorowego Celu, który powinien być realizowany za cenę bezwzględności wobec konkretnych, żywych ludzi. Podobnie jak Berlinowi, zawsze towarzyszyła mi świadomość, że patroluje tej postawie Aleksander Hercen⁴⁵.

W konkluzji stwierdzał, że wpływ Berlina osłabł pod naporem neoliberalizmu, ale dziś znowu ożywa, czego dowodem są pojawiające się w ostatnim czasie publikacje⁴⁶.

Uczonym, z którym łączyły Walickiego zainteresowania naukowe (choć już nie jedno-myślność jak z Berlinem), wieloletnia znajomość datująca się od lat pięćdziesiątych XX w., wreszcie przyjaźń, był Leszek Kołakowski. Ich drogi ideowe były zupełnie różne – o ile Walicki nigdy nie był marksistą, Kołakowski „aż do połowy 1956 roku pozostawał żarliwym wyznawcą komunizmu” i dopiero ujawnienie zbrodni Stalina w słynnym referacie Nikity Chruszczowa spowodowało załamanie wiary w komunizm, choć jeszcze nie w socjalizm⁴⁷. Obok Bronisława Baczki i Jerzego Szackiego obaj stali się w połowie lat sześćdziesiątych

43 Idem, *Od autora*, [w:] idem, *Spotkania z Isaiahem Berlinem. Dzieje intelektualnej przyjaźni*, Warszawa 2014, s. 15.

44 Idem, *Spotkania z Isaiahem Berlinem*, „Zdanie” 2014, nr 3–4, s. 14–16.

45 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXVIII [19.10.2013–4.07.2014], zapis z 2.04.2014 r., k. 234–235.

46 W tej opinii powoływał się m.in. na artykuł M. Króla, *Dlaczego musimy się zmienić?*, „Gazeta Wyborcza” 27.03.2014, s. 22–23. Na tytułowe pytanie autor odpowiadał: „Ponieważ doszliśmy do punktu, z którego nie tylko nie widać przyszłości, ale nawet horyzontu. Wszystko zdominowała mgła, mgła demokracji bez serca i liberalizmu bez wolności, wolności wykorzystanej przez siebie i dla innych”.

47 A. Walicki, *Leszek Kołakowski jakim go znałem i co mu zawdzięczam. Refleksje po lekturze naszej korespondencji*, [w:] L. Kołakowski, A. Walicki, *Listy 1957–2007*, Warszawa 2018, s. 228–229.

współtwórcami nowego podejścia metodologicznego do badań nad historią idei – odrzucenia ocen wartościujących na rzecz badania treści światopoglądowych idei oraz ich znaczenia historycznego i duchowego. Grupie tej Maria Janion nadała nazwę Warszawskiej Szkoły Historyków Idei, która spopularyzowała się w ostatnich kilkunastu latach za sprawą badań nad dorobkiem i recepcją tej grupy badaczy, podjętych w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki⁴⁸. Konstituowanie się „szkoły” przerwały wydarzenia marcowe 1968 r., w wyniku których Baczek i Kołakowski zostali usunięci z UW i Zakładu Historii Filozofii Nowożytnej IFiS PAN (z zachowaniem w Instytucie „samodzielnego stanowiska pracy”), a następnie opuścili Polskę. Odtąd, choć kilkakrotnie drogi uczonych przecinały się w różnych punktach świata – w USA, Australii, wreszcie Anglii, gdzie, w Oksfordzie, Kołakowski osiadł na stałe, wymiana myśli odbywała się głównie drogą korespondencyjną. Już w autobiografii Walicki sporo miejsca poświęcił Kołakowskiemu, a w *postscriptum* do niej napisał: „Jego śmierć w dniu 17 lipca 2009 roku była dla mnie ostatecznym zamknięciem epoki”⁴⁹. W dzienniku szczerze notował: „Dlaczego tyle o rozchodzeniu się z L.K.? [napisałem w autobiografii – dop. J.S.W.] – Bo był dla mnie jednym z najważniejszych układów odniesienia, jego ewolucja na prawo dotkliwie zwiększyła moją samotność”⁵⁰.

Pięćdziesięcioletnia korespondencja obu uczonych została opublikowana w 2018 r. w serii IFiS PAN Archiwum Warszawskiej Szkoły Historii Idei. Źródła i dopełniona kilkudziesięciostronicowym tekstem Walickiego *Leszek Kołakowski jakim go znałem i co mu zawdzięczam. Refleksje po lekturze naszej korespondencji*, w którym omówił historię ich znajomości, kształtowanie się i wspólnotę poglądów, ale także bolesne dla niego rozchodzenie się ich przekonań. Jak świadczą notatki w dziennikach, Walicki zaczął przygotowywać się do tej publikacji w marcu 2015 r. Przeczytał ponownie listy, większość prac Kołakowskiego, a także prace o nim. Konkluzja tych lektur i związanych z nimi przemyśleń była następująca:

Regres L.K. to regres całej polskiej inteligencji. Natomiast siła L.K. była jego własna, odrębna, wykraczająca poza ten horyzont! Zaczął się cofać pod wpływem 1. ostatecznego zerwania z marksizmem, 2. emigracji i konfliktu z zachodnią Nową Lewicą, 3. stanu wojennego, 4. wpływu Jana Pawła II oraz 5. antykomunizmu po komunizmie. Regres był więc raczej jego ustępstwem, a nie wkładem! Wbrew samemu L.K. za najważniejsze uważam nie *Horror metaphysicus*, ale *Główne nurty*

48 Mimo tych badań, do dziś nie został rozstrzygnięty spór, czy szkoła taka rzeczywiście powstała. Sam Walicki wypowiadał się na ten temat pozytywnie, m.in. w odczycie, a potem artykule z 1984 r. *Leszek Kołakowski and the Warsaw School of the History of Ideas*, „Critical Philosophy” 1984, t. 1, nr 2, s. 5–23, jednak z czasem i on zaczął mieć wątpliwości, czy rzeczywiście można grupę badaczy skupionych wokół konwersatorium IFiS PAN, prowadzonego przez Baczkę, określić mianem „szkoły”. Nie miał jednak wątpliwości co do własnej postawy badawczej. Pisał o tym: „Mnie zaś naprawdę chodziło o to, żeby coś zrozumieć, odtworzyć jakąś ciągłość, do czegoś wrócić, coś empatycznie przybliżyć albo (odwrotnie) przed czymś ostrzec. Także o to, żeby w oparciu o historię idei wyjaśnić sobie jakąś ważną ideę, np. ideę wolności, bądź jakiś ważny fenomen społeczny, np. mentalność Rosjan, genezę niektórych osobliwości polskich, itp. [...] podstawową jednostką badawczą jest dla mnie «światopogląd»; przeciwstawiłem światopogląd filozoficznym teoriom. To też było dla mnie oczywistością, bo bardzo wcześnie okazało się, że interesują mnie nie abstrakcyjne zagadnienia teorii, ale ludzie i ich sposoby myślenia i widzenia świata, niezależnie od stopnia ich utożsamienia i niezależnie od środków wyrazu: filozoficznych, artystycznych, religijnych – jakichkolwiek”. ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXIV [15.07.2011–22.11.2011], zapis z 14.10.2011 r., k. 150–152.

49 A. Walicki, *Idee i ludzie*, s. 430.

50 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXI, zapis bd., k. 62.

marksizmu, *Świadomość religijną* oraz najlepsze wczesne prace, które zachwyciły zachodnią lewicę! Prace o religii najlepsze, gdy trzyma się warsztatu historyka idei. Ale po bliższym przyjrzeniu się wychodzi na jaw chwalebna „niekonsekwencja”. L.K. w Tanner Lecture opowiada się nie za „prawdą”, lecz za „duchem prawdy”, gdzie indziej potępia „państwo prawdy”, ideokrację, krytykuje JP II za odrzucanie autorytetu sumienia (w *Veritatis Splendor*), wycofuje się z krytyki „roszczeniowości” i praw człowieka, z apologii rynku, uznaje państwo opiekuńcze. Czyli powraca do poglądów dziś lewo-centrowych⁵¹!

Rozbieżności polityczne czy powstające na tle oceny różnych osób (np. Tadeusza Krońskiego⁵²) w niczym nie umniejszały wysokiej oceny dorobku naukowego Kołakowskiego. Walicki dał temu wyraz, rekomendując w 1999 r. Kołakowskiego do Nagrody Balzana. W jego opinii, opublikowanej w 2010 r. w poświęconym Kołakowskiemu tomie „Dialogue and Universalism”, przedstawił najważniejsze kierunki badawcze swego przyjaciela, podkreślając jego nowatorstwo metodologiczne, szerokość zainteresowań, oryginalność myśli, umiejętność łączenia warsztatu filozofa i historyka idei⁵³.

Podobnie jak Kołakowski, postacią związaną z początkami pracy naukowej Walickiego był Adam Schaff, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych czołowa postać zarówno w filozofii polskiej, jak i w establishmentie politycznym. Poznali się w 1952 r., podczas egzaminu z podstaw marksizmu, kiedy Schaff zaproponował Walickiemu asystenturę na UW, z której ten zrezygnował⁵⁴. Potem, obok pełnienia wielu funkcji w partyjnych instytucjach naukowych, w latach 1956–1968 Schaff był dyrektorem IFiS PAN, stał się więc zwierzchnikiem Walickiego. Światopoglądowo dzieliło ich w tym czasie niemal wszystko, z drugiej jednak strony Schaff był postacią nietuzinkową i z pewnością daleką od stereotypowego politruka naukowego. Jego „upadek” zaczął się w połowie lat sześćdziesiątych, kiedy wskutek swoich publikacji zaczął być postrzegany jako rewizjonista, a przypięczętowały go wydarzenia marcowe 1968 r. (Schaff był pochodzenia żydowskiego), gdy usunięto go z Komitetu Centralnego PZPR, pozbawiono pracy i objęto zapisem cenzury. Mimo tych szykan nie zdecydował się na emigrację, choć większość czasu spędzał w Wiedniu, gdzie objął kierownictwo Europejskiego Centrum Koordynacji Badań i Dokumentacji Nauk Społecznych.

Nie wiadomo dokładnie, jak doszło do nawiązania kontaktu listownego obu uczonych, ale w latach 1982–1985, kiedy Walicki przebywał w Australii, a Schaff głównie w Wiedniu (w 1984 r. usunięto go z PZPR), trwała między nimi ożywiona wymiana listów. Jak pisał Walicki w autobiografii, zdziwiła go wówczas znaczna zbieżność poglądów ich obu, „zwłaszcza w kwestii zaprzepaszczenia szans liberalizacji ustroju PRL oraz związku błędów opozycji z ułomnościami historycznie ukształtowanej psychologii społecznej Polaków”⁵⁵. Całość tej korespondencji została opublikowana w 2010 r., stanowiąc największą objęto-

51 ADAW, A. Walicki, *Dziennik*, t. XXXIX [7.07.2014–19.03.2015] zapis z 14.03.2015 r., k. 307–308.

52 Zob. listy: Walicki do Kołakowskiego, 29.10.2007 r., Kołakowski do Walickiego, 5.11.2007 r., Walicki do Kołakowskiego, 13.11.2007 r., [w:] L. Kołakowski, A. Walicki, *Listy*, s. 211–215.

53 A. Walicki, *Argument for a Balzan Prize for Leszek Kołakowski*, „Dialogue and Universalism” 2010, t. 20, nr 7–8, s. 9–14. Kołakowski niestety nagrody nie otrzymał – dostali ją wówczas John Elliott i Paul Ricoeur.

54 Zob. idem, *Idee i ludzie*, s. 47.

55 Ibidem, s. 167.

ściowo część opublikowanej w tym tomie spuścizny epistolarnej Schaffa⁵⁶. Pisane niezwykle otwarcie i szczerze, na co mogli obaj sobie pozwolić, przebywając poza krajem, są one znakomitym źródłem do badań nad historią najnowszą.

Wspomnieć jeszcze warto o jednej, ważnej dla Walickiego nie z naukowego, ale intelektualnego i przyjacielskiego punktu widzenia postaci – był nią Zbigniew Herbert (1924–1998). W 2018 r. uczony ogłosił obszerny artykuł *Kim był dla mnie i jest Zbigniew Herbert?*, sprowokowany ukazaniem się w tym samym roku biograficznej książki Andrzeja Franaszka⁵⁷. Uczony opisał w nim wieloletnią znajomość z poetą, zapoczątkowaną w latach pięćdziesiątych, ale nie byłby sobą, gdyby nie skupił się przede wszystkim na opisie ewolucji ich poglądów na polityczną i społeczną rzeczywistość PRL i powolnym rozchodzeniu się ich dróg w jej postrzeganiu. Była to kolejna postać w jego życiu, z którą przyjaźń rozpadła się wskutek odmienności poglądów, które nasiliły się zwłaszcza w okresie transformacji. Uczony stara się jednak, drogą analizy różnych wypowiedzi Herberta, również poetyckich, określić rzeczywiste poglądy poety i jego stosunek do postsolidarnościowej prawicy, odarte z emocjonalnych, często agresywnych wystąpień, których jedną z przyczyn była choroba psychiczna Herberta⁵⁸. W tym tekście, podobnie jak w większości swych wypowiedzi, Walicki, mimo tonu goryczy, stara się realizować swoją zasadniczą postawę metodologiczną – żeby nie oceniać, ale zrozumieć myśli innego człowieka, odkryć ich korzenie oraz płynące z zewnątrz i z wewnątrz przyczyny ich ewolucji.

Sprawy polskie, z mentalnymi i społecznymi skutkami marksizmu w tle

Polską – elementem postawionym na pierwszym miejscu w swoim życiowym planie badawczym – zajmował się Walicki w ostatnim dziesięcioleciu dwojako: ściśle naukowo, powracając do tematów będących przedmiotem jego wcześniejszych badań, ale przede wszystkim jako publicysta, obserwator rzeczywistości i komentator bieżących wydarzeń. Do ich opisu włączał na ogół elementy historyczne, ukazując odległy czasem rodowód zjawisk współczesnych, a także, *per analogiam*, ukazując możliwe ich skutki polityczne i społeczne. Były to więc raczej wypowiedzi uczonego o temperamencie publicysty aniżeli publicystyka w czystej postaci.

Przypomnieniem zasadniczego trzonu dorobku Walickiego stała się publikacja w latach 2009–2011 jego prac wybranych. W zainicjowanej przez krakowskie wydawnictwo Universitas serii *Klasyki Współczesnej Polskiej Myśli Humanistycznej* (wydano w niej m.in. prace Janusza Tazbira, Marii Janion, Henryka Markiewicza czy Michała Głowińskiego) ukazały się cztery tomy dzieł Walickiego, których redaktorem został Andrzej Mencwel, od lat zaprzyjaźniony z Walickim, z którym łączyło go m.in. głębokie zainteresowanie postacią Stanisława Brzozowskiego⁵⁹. Wobec ogromu dorobku Walickiego wybór tekstów do pla-

56 Adam Schaff – Andrzej Walicki, *korespondencja*, [w:] A. Schaff, *Korespondencja*, wybór, wstęp, oprac. K. Dubiński, P. Dybicz, G. Sołtysiak, Warszawa 2010, s. 75–131.

57 A. Franaszek, *Herbert. Biografia*, Kraków 2018.

58 A. Walicki, *Kim był dla mnie i jest Zbigniew Herbert?*, „Zdanie” 2018, nr 3–4, s. 12–28.

59 Idem, *Prace wybrane*, red. A. Mencwel, t. 1, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, wstęp A. Mencwel, t. 2, *Filozofia polskiego romantyzmu*, t. 3, *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*, t. 4, *Polska, Rosja, marksizm*, Kraków 2009–2011.

nowanej edycji był trudny i ostatecznie padł głównie na prace z zakresu badań nad myślą polską. Jedyne ostatni tom przypomniał kilka jego prac o Rosji i marksizmie, ale też z polskim kontekstem w tle. Sam uczony trochę żałował takiego rozstawienia akcentów, uważając że jego „prace wybrane” nie oddają w pełni całego przekroju jego zainteresowań naukowych, ale zdawał sobie też sprawę, że wtedy tomów tych musiałyby być znacznie więcej. Z drugiej jednak strony, zebranie w jednym wydawnictwie dość jednorodnych tematycznie prac, pisanych na przestrzeni wielu lat, pozwala uchwycić ewolucyjność wątków i interpretacji oraz dokonać wielu porównań, niemożliwych w odniesieniu do pojedynczego tekstu. Zwraca na to uwagę Andrzej Mencwel, pisząc: „Walicki [...] nie tylko wnikliwie interpretuje struktury idei i utworów, ale i znakomicie rekonstruuje dynamikę przemian: oświeceniowego republikanizmu, romantycznego mesjanizmu i filozofii narodowej, pozytywizmu, nacjonalizmu i socjalizmu”; wszystko to czyni na tle intelektualnej panoramy europejskiej, co sprawia, że „swoistość myśli polskiej w tych porównaniach, które nie są bynajmniej równaniami, nabiera pełnego kształtu”⁶⁰.

Do dominującej w pracach wybranych problematyki dziewiętnastowiecznej polskiej myśli filozoficznej i społecznej powracał Walicki w kilkunastu publikowanych w ostatnim okresie swego życia artykułach. Przywołać wszystkich tu nie sposób, odsyłamy więc czytelnika do zamieszczonej na końcu bibliografii prac Walickiego. Nie były to na ogół badania nowe, lecz teksty pisane z potrzeby włączenia się do dyskusji naukowych, które wywoływały jego zainteresowanie, lub chęć sprostowania zawartych w nich treści⁶¹. Ogłaszał także wyniki dawnych badań w nowych ujęciach, nadając im inny wymiar interpretacyjny⁶². Sporo recenzował, zarówno prace naukowe⁶³, jak i z zakresu polityki⁶⁴, i na ogół nie były to wypowiedzi zdawkowe, ale obszernie, osadzone na szerokim tle historycznym i porównawczym artykuły problemowe.

Charakterystyczną cechą jego pisarstwa w tym okresie było przenikanie się treści naukowych z publicystycznymi, przeprowadzanie paraleli historycznych z obrazem współczesności. Ścisłe naukowe treści upowszechniał, łącząc je z własnymi przemyśleniami i przekazując w lżejszej dla odbiorców formie w licznych wypowiedziach i wywiadach, publikowanych na łamach zarówno prac zbiorowych i pism naukowych, jak „Przegląd Filozoficzno-Literacki” czy „Przegląd Filozoficzny”, jak też w periodykach przeznaczonych

60 A. Mencwel, *Od historii idei do ideowego projektu. (Andrzeja Walickiego historyczna teoria narodu)*, [w:] A. Walicki, *Prace wybrane*, t. 1, s. XXVII.

61 Np. A. Walicki, *Zdesarmatyzować Mickiewicza. Odpowiedź Michałowi Sokulskiemu*, „44. Magazyn Apokaliptyczny” 2011–2012, nr 3, s. 191–201; idem, *List otwarty do redakcji „Nauki” w sprawie „Roku Augusta Cieszkowskiego”*, „Nauka” 2015, nr 1, s. 189–193.

62 Np. idem, *Ruch filozoficzny lat czterdziestych XIX wieku jako program reedukacji i modernizacji narodu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2011 [2012], t. 48, s. 129–154; idem, *Myśliciele polscy i rosyjscy. W kręgu wspólnych fascynacji. Z perspektywy historia idei*, [w:] Akademia nauk, uniwersytety, organizacje nauki. *Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII–XX w.*, red. L. Zasztowt, Warszawa 2013, s. 81–99. Ten ostatni tekst powstał na bazie referatu wprowadzającego, jaki uczony wygłosił podczas polsko-rosyjskiej konferencji, zorganizowanej pod auspicjami Komisji Historyków Polski i Rosji przez Wydział I Nauk Humanistycznych i Społecznych PAN, IHN PAN, Akademię Humanistyczną im. A. Gieysztor w Pułtusku i Kasę im. J. Mianowskiego – Fundację Popierania Nauki w dniach 17–21.10.2011 r. w Warszawie i Pułtusku.

63 Np. idem, *Gumpłowicz słusznie przypomniany*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2011, nr 2, s. 215–225; idem, *O jednej z różnych Ukrain (Marta Studenna-Skrucka, „Ukraiński Donbas”)*, „Nowe Książki” 2014, nr 9, s. 61–62.

64 Np. idem, *Od utopii do utopii. Pisma polityczne Jacka Kuronia*, „Krytyka Polityczna” 2011, nr 24–25, s. 316–336; idem, *Modernizacja to nie tylko ekonomia. (O imperium peryferii Borisa Kagarlickiego)*, „Krytyka Polityczna” 2013, nr 34, s. 197–217.

dla szerszego odbiorcy, jak „Gazeta Wyborcza”, „Krytyka Polityczna”, „Zdanie”, „Przegląd Polityczny”, „Przegląd”, „Kultura Liberalna”, „Mysł Socjaldemokratyczna”, „Res Humana”. Ten zestaw tytułów wyraźnie umiejscawia poglądy Walickiego po liberalno-demokratycznej stronie sceny politycznej, z lewicowym odchyleniem. Wspomnieć tu też warto o jego udziale w debatach z udziałem profesorów i publicystów, jakie z inicjatywy wicemarszałka Sejmu, Jerzego Wenderlicha, odbywały się kilkakrotnie w latach 2012–2015 w gmachu Sejmu. Brali w nich udział m.in. Aleksandra Jasińska-Kania, Paweł Kozłowski, Władysław Markiewicz, Andrzej Mencwel, Jacek Raciborski, Janusz Reykowski, Adam Daniel Rotfeld, Zdzisław Sadowski, Janusz Tazbir, Andrzej Werblan czy Jan Woleński. Walicki wypowiadał się w debacie „Czy Polska współczesna może być państwem opiekuńczym”, a zapis tej i pozostałych dyskusji ukazał się drukiem w 2015 r.⁶⁵

Pozostawiając na razie na boku sprawy rosyjskie, tematyka tych licznych publikacji układa się w zasadniczym zrębie w trzy cykle problemowe. Są to: zagadnienia liberalizmu w jego odstępie historycznej i współczesnej, skonfrontowane z neoliberalizmem i jego skutkami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi, na tle ewolucji kapitalizmu na świecie; rozliczenia z komunizmem i PRL-owską przeszłością, wraz z refleksją nad współczesnym statusem i zadaniami społecznymi inteligencji oraz przyszłością lewicy w Polsce i na świecie. Trzecim wreszcie obszarem aktywności uczonego był szeroki udział w debacie o reformie nauki polskiej, która wzbudzała jego gorące emocje. Dwa pierwsze wątki, w których na czoło wysuwał się krytyczny stosunek autora do polskiej rzeczywistości potransformacyjnej i upominanie się o respektowanie naruszanych często praw ludzkich do równości, sprawiedliwości i wolności, przynależą bardziej do sfery bieżącej polityki, choć, jak wspominałam wcześniej, nie są pozbawione gruntu naukowego. Warto natomiast przyjrzeć się bliżej wypowiedziom na temat reformy nauki, które wyrastały z jego wieloletnich doświadczeń uczonego pracującego w różnych ośrodkach naukowych kilku kontynentów.

Przede wszystkim, wobec nieustających zakusów jej likwidacji, był wielkim obrońcą Polskiej Akademii Nauk. W 2012 r. ogłosił tekst *Co zawdzięczam Polskiej Akademii Nauk*, w którym, przywołując swój dorobek, wskazał potrzebę i ogromne znaczenie istnienia instytucji nastawionej wyłącznie na prowadzenie autonomicznych badań naukowych⁶⁶. Na własnym przykładzie pokazywał, że nawet w czasach indoktrynacji politycznej władze Akademii i jej instytuty potrafiły zapewnić swoim pracownikom warunki do rozwoju naukowego i chronić ich w miarę potrzeby. W tym kontekście PAN zasłużyła na miano „przechowalni niepokornych”, spośród których wielu z powodów politycznych pozbawionych było prawa pracy na uczelniach. Pozycja naukowa instytutów PAN, plasujących się wysoko w międzynarodowych rankingach, jest wystarczającym powodem do zatroszczenia się nie tylko o ich zachowanie, lecz zapewnienie im warunków rozwoju⁶⁷.

Głęboki niepokój budziły w nim kolejne projekty reformy nauki. W kilku publikacjach, ukazujących się w okresie 2011–2015, ostro występował przeciwko komercjalizacji nauki, jej niedoinwestowaniu, piętrzeniu przeszkód natury administracyjnej na drodze awansów

65 *Jaka Polska, jaka Europa? Profesorskie rozmowy na sejmowe zaproszenie*, wybór A. Kurz, Warszawa 2015.

66 A. Walicki, *Co zawdzięczam Polskiej Akademii Nauk*, [w:] PAN. *Tradycja, współczesność, przyszłość. Refleksje jubileuszowe 1952–2012*, Warszawa 2012, s. 20–23.

67 Idem, *Niebezpieczne nieporozumienia w sprawach nauki*, „Przegląd” 2011, nr 7, s. 47.

naukowych, zacieśnianiu systemu kontroli efektów naukowych przez urzędników ministerialnych, ustalaniu „rzekomo obiektywnych” kryteriów oceny dorobku naukowego (punkty za publikacje, listy punktowanych czasopism i wydawnictw, konstruowanych w oparciu o mało przejrzyste dla środowiska naukowego zasady, itp.). Punktoza, grantozą, parametryzacja, ewaluacja – wszystkie te zjawiska, które narodziły się w wyniku kolejnych etapów reformy, budziły jego sprzeciw, zwłaszcza że ich twórcy, wprowadzając je, powoływali się na sprawdzone wzorce zachodnie, które dla dobra nauki transplantuują na grunt polski. Zdaniem Walickiego nic podobnego nie miało miejsca – polskie reformy były w jego opinii całkowitą odwrotnością autonomii i wolności naukowo-organizacyjnej, jaką cieszą się instytucje naukowe na Zachodzie⁶⁸. Skutki tych działań miały być, zdaniem uczonego, opłakane: „Istny horror! Jeśli to wejdzie w życie, skończy się żywot humanistyki polskiej”⁶⁹. To, czy miał rację, ocenić mogą dzisiejsi jego koledzy – naukowcy.

Tych tekstów naukowych, naukowo-publicystycznych, wypowiedzi i wywiadów, pisanych zarówno wcześniej, jak i po 2010 r., rozproszonych po najrozmaitszych tytułach czasopism, a przez to ulotnych i trudno dostępnych, zbierało się tak wiele, że w różnych środowiskach bliskich Walickiemu powstała myśl wydania ich w postaci książkowej. Jako pierwsza, z inicjatywy krakowskiej Kuźnicy, ukazała się w 2012 r. książka *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*⁷⁰. Zawarte w niej teksty, w niewielkiej części nowe, w większej publikowane na łamach wymienianych wyżej czasopism, do których należy dołączyć redagowane przez Mieczysława F. Rakowskiego „Dziś” i wydawaną przez Roberta Krasowskiego „Europę. Tygodnik Idei”, zostały pogrupowane w następujące działy problemowe: I. *Projekt komunistyczny: od ofensywy do odwrotu i klęski*, II. *Początki polskiej drogi od komunizmu*, III. *„Trudności wzrostu”, czyli „dziecięca choroba prawicowości” w III RP* i IV. *Czy możliwy jest liberalizm prawicowy*. Dwie pierwsze części miały charakter historyczny, z dużym komponentem źródłowych badań autora, pozostałe dwie, choć również czerpały z historycznych ustaleń, dotyczyły raczej analizy współczesnej rzeczywistości. Jak podkreślał autor we wstępie, jego intencją w doborze treści była próba „wyjaśnienia poważnych nieporozumień co do kluczowych terminów, takich jak «komunizm», «realny socjalizm» i «liberalizm». Nieporozumienia te bowiem wciąż narastają w literaturze przedmiotu i wywierają deformujący wpływ na świadomość społeczną, a tym samym na kształt tworzonego przez nas ustroju”⁷¹.

Po raz wtóry pomysł opublikowania obszernego wyboru rozproszonych pism i wypowiedzi Walickiego dotyczących spraw polskich zrodził się w 2019 r. z inicjatywy redakcji tygodnika „Przegląd” i związanej z nim Fundacji Oratio Recta. Pogarszający się stan zdrowia pozwolił mu jedynie na opracowanie roboczego konspektu książki – ponowne przestudiowanie, dobranie tekstów publikowanych i niepublikowanych (tu głównie wy-

68 Zob. idem, [Wypowiedź w dyskusji redakcyjnej „Kultury i Społeczeństwa” pt. *Intencje i skutki szkolnictwa wyższego*], „Kultura i Społeczeństwo” 2012, nr 1, s. 14–18, 28–30; idem, *Nieświęty sojusz biurokracji z rynkiem*, „Gazeta Wyborcza” 1–2.06.2013, s. 22; idem, *Nie namawiajcie uczonych do kłamstw i kradzieży*, „Gazeta Wyborcza” 20–21.07.2013, s. 33; idem, *O kryterium międzynarodowej cytowalności w humanistyce polskiej i o systemie grantowym*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2013, t. 22, s. 67–79; idem, *O reformie nauki. Wypowiedź na spotkaniu w Sejmie 23 X 2014 roku*, „Zdanie” 2015, nr 3–4, s. 67.

69 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXIII, zapis z 12.03.2011 r., k. 5.

70 A. Walicki, *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*, Kraków 2012.

71 Idem, *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii. Ideologiczne pułapki i drogi wyjścia*, [w:] idem, *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*, s. IX.

bór fragmentów z dzienników) oraz ułożenie materiału w bloki problemowe. Pracy tej nie zdołał ukończyć, ani też napisać wstępu, miał bowiem zwyczaj każdą ze swoich książek poprzedzać adresowanym do czytelników wprowadzeniem jako swego rodzaju zaproszeniem do świata swoich myśli. Trzy tomy prac Walickiego, dokończone przez bliskie mu osoby, ukazały się już pośmiertnie w 2021 r. pod wspólnym tytułem *PRL i skok do neoliberalizmu*⁷². W 2022 r. trylogia ta otrzymała wyróżnienie Rektora Uniwersytetu Warszawskiego ACADEMIA 2022 dla publikacji akademickiej w dziedzinie nauk społecznych i humanistycznych.

Ostatnią, a zarazem najmocniejszą chyba, gorzką wypowiedzią Walickiego na tematy polskie był wywiad, jaki przeprowadził z uczonym Jacek Żakowski z tygodnika „Polityka”. Wywiad ten pt. *Samochwały znad Wisły* ukazał się już po śmierci uczonego⁷³. Mówił w nim krytycznie o naszych grzechach narodowych, o błędach popełnionych w czasie transformacji i ich skutkach dla zwykłego człowieka, popierając swoje przekonania zdaniem tych myślicieli, których wysoko cenil:

[Jesteśmy – dop. J.S.W.] wspólnotą połączoną ukrywaniem win. One nas łączą najmocniej. To nie są tylko winy minionych już epok. Wielką winą III RP jest liberalizm bez sprawiedliwości. [...]. Z wielkiej liberalnej myśli wzięliśmy tylko Hayeka, który uważał, że sprawiedliwość społeczna jest szkodliwym mitem, a odrzuciliśmy Rawlsa, który uważał, że to jest centralny problem liberalnego myślenia. Jeżeli zmiany dokonują się kosztem najślabszych, to ich rezultatem jest dominacja silniejszych – nie wolność ogółu. Rawls, którego ostatnią książką była *Teoria sprawiedliwości*, uważał, że lepiej, by żadnej zmiany nie było niż żeby rostała nierówność. A Isaiah Berlin uważał wprawdzie, że istnieje tylko wolność od przymusu, ale w hierarchii wartości prawo do zaspokojenia elementarnych potrzeb stoi przed wolnością gospodarczą i prawem własności. W liberalizmie jest wiele ważnych nurtów uznających centralną rolę społecznej sprawiedliwości, a w Polsce zwyciężyło fałszywie uproszczone rozumienie Hayeka, w którym sprawiedliwość jest rozumiana jako szkodliwy mit. [...] To my zatruiliśmy naszą wolność wulgarną interpretacją Hayeka, bo tylko ona pozwalała odrzucić sprawiedliwość i ograniczyć pojęcie wolności do samej gospodarki⁷⁴.

Sprawy rosyjskie

Wieloletnie starania Walickiego o udostępnienie swoich prac czytelnikom rosyjskim pozostały u progu jego osiemdziesięciolecia sprawą nierozstrzygniętą, ponieważ żadna z podejmowanych inicjatyw nie znalazła do momentu wydania autobiografii swojego zakończenia. Dla uczonego był to problem zasadniczej wagi, jak bowiem wielokrotnie podkreślał, jedną z ważnych przesłanek jego zajęcia się intelektualną historią Rosji było

72 Idem, *PRL i skok do neoliberalizmu*, red. J. Schiller-Walicka, P. Dybicz, t. 1, *Jaruzelski. Solidarność. Zdrada elit*, t. 2, *Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligencji*, t. 3, *Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwość III RP*, Warszawa 2021.

73 *Samochwały znad Wisły. Z prof. Andrzejem Walickim rozmawia Jacek Żakowski*, „Polityka” 16–22.09.2020, nr 38, s. 18–21.

74 *Ibidem*, s. 20–21.

pragnienie przywrócenia Rosjanom ich własnej historii, zindoktrynowanej przez socjalizm⁷⁵.

I właśnie w tej dziedzinie, tak ważnej dla zyskania przez uczonego poczucia, że jego wysiłki odkłamania w Rosji historii myśli rosyjskiej nie poszły na marne, ostatnie dziesięciolecie przyniosło istotne zmiany. W 2012 r., po kilkudziesięciu latach od ukazania się anglojęzycznej książki *Legal Philosophies of Russian Liberalism*, nad którą pracował w Australii w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych i która ukazała się w 1987 r. nakładem Clarendon Press w Oksfordzie, moskiewskie wydawnictwo Mysl' opublikowało jej rosyjskie tłumaczenie. Pracowali nad nim dawni przyjaciele uczonego – Natasa Czistakowa i Siergiej Cziżkow, a przygotowywaniu książki do druku towarzyszyły rozliczne problemy, o których uczoney pisał jeszcze w swojej autobiografii⁷⁶. Jednak z początkiem 2011 r. nadszedł obszerny maszynopis z roboczym rosyjskim tłumaczeniem *Legal Philosophies*. W marcu Walicki notował: „A teraz siedzę nad tekstem [...]. W rozdziale o Petrażyckim i Hesse nie błędy nieprawdopodobne, niechlujstwo aż bezwstydnie. Poprawiam to, zacisnąwszy zęby, ale wcale nie jestem pewien, czy Cziżkow te poprawki wprowadzi i czy znowu sprawa się nie rypnie. Co za pech! Ale książka naprawdę na wydanie zasługuje”⁷⁷.

W kwietniu 2011 r. nadszedł list, w którym Cziżkow informował, że wydaniu książki sprzeciwiali się, ku największemu zaskoczeniu uczonego, jego dawni przyjaciele – Jurij Sienokosow i Leonid Poljakow. W dzienniku Walicki notował:

Sienokosowa zupełnie nie rozumiem, przecież chwalił się znajomością ze mną i posiadaniem moich książek. Może uznał, że zaniedbałem relacje z nim, albo zazdrości, że to nie on promuje w Rosji moje książki? [...] przecież powinien wiedzieć, że jestem w Polsce sztandarowym „rusofilem”, że nazwany byłem „agentem rosyjskiego wpływu”, a totalnym absurdem byłoby nazywanie mnie agentem polskiego wpływu w Rosji! Ale może nie całkiem? Byłem zawsze krytykiem rusofobii i polityki wschodniej kolejnych polskich rządów, ale przecież marzyła mi się Polska jako instrument okcydentalizacji Rosji. Może L. P.[oljakow] to właśnie wyczuł i tego właśnie nie chce? Wydaje mi się jednak, że tym razem książka ma szansę. Zobaczmy⁷⁸!

W lipcu 2011 r. książka ukazała się drukiem. Dla Walickiego była to praca szczególnie ważna, gdyż, jak podkreślał we wstępie do polskiej edycji z 1995 r., chciał w niej pokazać, że liberalna tradycja intelektualna w Rosji przedrewolucyjnej była znacznie silniejsza, niż zwykło się sądzić, że główną troską rosyjskich myślicieli liberalnych był problem rządów prawa oraz że najcenniejszym dziedzictwem rosyjskiego liberalizmu jest właśnie wkład do filozofii prawa⁷⁹. We wstępie do rosyjskiego wydania, adresowanym do czytelników rosyjskich, podkreślał natomiast, że problematyka książki wydaje mu się szczególnie waż-

75 W ostatniej części autobiografii stwierdzał, że do poczucia dezaktualizacji jego założyciowego planu badawczego przyczynił się z jednej strony upadek studiów rosznawczych, jaki nastąpił na świecie po rozpadzie ZSRR, a z drugiej: „że moje książki o rosyjskiej historii intelektualnej, od samego początku pisane przecież z myślą o włączeniu ich, prędzej czy później, w rosyjski obieg kulturowy, nie zostały przetłumaczone na język rosyjski i znane były w Rosji tylko fragmentarycznie”. A. Walicki, *Idee i ludzie*, s. 414–415.

76 Ibidem, s. 307–309.

77 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXIII, zapis z 8.03.2011 r., k. 2.

78 Ibidem, zapis z 18.04.2011 r., k. 36–37.

79 A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, przeł. J. Stawiński, Warszawa 1995, s. 9.

na w obliczu dyskusji nad przyszłością postkomunistycznej Rosji, a główne idee pracy – kluczowa rola prawa w kulturze liberalnej, znaczenie osiągnięć intelektualnych myślicieli liberalnych oraz wiara w możliwość realnego wykorzystania ich dziedzictwa w dziele przekształcania Rosji w państwo prawa, nabrały teraz wyjątkowej aktualności⁸⁰.

W tym samym 2012 r., nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Moskiewskiego, ze wsparciem finansowym Uniwersytetu Jagiellońskiego i Instytutu Książki, ukazało się rosyjskie tłumaczenie pracy *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, która w Polsce ukazała się w 2002 r.⁸¹ Inicjatorką i wykonawczynią tego tłumaczenia była Elena Twierdisłowa, energiczna i niezrażająca się żadnymi przeszkodami poetka, pisarka i tłumaczka polskich prac, m.in. Jana Pawła II i Józefa Tischnera. To głównie dzięki jej staraniom doszło do tej edycji, trzeba było bowiem pokonać niemało trudności organizacyjnych, technicznych i finansowych.

Kolejny rok przyniósł ukazanie się rosyjskiego przekładu jednej z najważniejszych prac w dorobku Walickiego – wydanej w 1973 r. *Rosyjskiej filozofii i myśli społecznej od oświecenia do marksizmu*. Jej angielskie tłumaczenie, dokonane przez Hildę Andrews-Rusiecką: *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, wydane przez Stanford University Press w 1979 r., było przez kilkadziesiąt lat podstawowym podręcznikiem akademickim z zakresu historii myśli rosyjskiej na uniwersytetach amerykańskich, corocznie drukowanym. O problemach związanych z przygotowaniem tłumaczenia rosyjskiego tej książki uczony sporo pisał w swojej autobiografii, m.in. o tym, że jego pragnieniem było, by podstawą rosyjskiego tłumaczenia stała się nowa, znacznie rozszerzona i zmieniona wersja tej książki pt. *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, ogłoszona drukiem w Krakowie w 2005 r.⁸² Po problemach z komunikacją ze stroną rosyjską i długim okresie ciszy, nagle, w 2013 r., przyszła pocztą książka wydana przez moskiewskie wydawnictwo Kanon+, reklamowana jako „jeden z najlepszych podręczników historii filozofii rosyjskiej XIX wieku”⁸³. Było to tłumaczenie wersji z 1973 r., ale nie wiadomo, kto ją przełożył (nazwiska tłumacza na karcie redakcyjnej brak), jak i z czyjej inicjatywy doszło w ogóle do jej publikacji. Z tych też powodów jest ona jedną z nielicznych tłumaczonych prac uczonego, pozbawioną słowa wstępnego do czytelników.

I wreszcie, po 55 latach oczekiwania, spełniło się marzenie Walickiego, aby ukazać się pełen rosyjski przekład pierwszej chronologicznie spośród jego fundamentalnych prac z obszaru historii myśli rosyjskiej XIX w.: *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Książka ta, będąca pracą habilitacyjną autora, została po raz pierwszy opublikowana w 1964 r.; w 2002 r. pojawiło się jej drugie, nieco zmienione wydanie. W Rosji, dzięki bezinteresownym wysiłkom tłumacza Konstantina Duszenki, udało się jedynie z początkiem lat dziewięćdziesiątych opublikować część tej ogromnej pracy, i to w mikroskopijnym nakładzie, nad czym autor ogromnie ubolewał⁸⁴. W 2018 r. nagle odezwało się do niego znakomite moskiewskie wydawnictwo Nowoje Literaturnoje Obozrenie z propozycją wydania książki w ramach znanej i uznanej serii Historia Rossica.

80 A. Valickij, *Predislove*, [w:] idem, *Filosofiâ prava ruskogo liberalizma*, przeł. O.R. Pazuhina, S.L. Čižkov, O.V. Ovčinnikova, N.A. Čistâkova, Moskva 2012, s. 17, 23.

81 Idem, *Rossiâ, katoličestvo i pol'skij vopros*, przeł. E. Tverdislova, Moskva 2012.

82 Idem, *Idee i ludzie*, s. 415–416.

83 Idem, *Istoriâ russoj mysli ot prosveščeniâ do marksizma. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Moskva 2013.

84 Idem, *Idee i ludzie*, s. 292.

Tłumaczem całości został nie kto inny, jak Konstantin Duszenko, który wywiązał się ze swego zadania, w opinii autora, wprost znakomicie. Książka, do której jesienią 2018 r. uczoney napisał obszerną przedmowę, a w której wyrażał właściwą dziewiętnastowiecznym myślicielom nadzieję, że wzajemne poznanie prowadzi do korzystnego dla obu stron zrozumienia swoich racji i współpracy oraz zbliżenia Polski i Rosji, pojawiła się na rynku księgarskim w 2019 r.⁸⁵

Niezależnie od tak ważnej dla uczonego kwestii, jak dotarcie do rosyjskiego odbiorcy drogą tłumaczenia jego książek, nadal pracował nad nowymi tekstami dotyczącymi problematyki rosyjskiej, publikowanymi po rosyjsku, polsku lub angielsku. Spośród nich trzeba wymienić jego syntetyczny artykuł, będący w pewnym sensie podsumowaniem całościowej wiedzy na ten temat, jaki napisał dla prestiżowej pracy zbiorowej *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*. To ogromne dzieło, liczące 1144 strony, obejmuje dzieje myśli politycznej Europy, Ameryki Północnej i Azji w „długim” XIX w. – od Wielkiej Rewolucji Francuskiej do wybuchu I wojny światowej. Jak piszą wydawcy, porusza ono wszystkie najważniejsze odłamy tej myśli: od ekonomii politycznej, przez religię, radykalizm demokratyczny, nacjonalizm, socjalizm i feminizm⁸⁶. Część Walickiego poświęcona jest dziewiętnastowiecznej myśli rosyjskiej od panowania cesarza Aleksandra I do rozłamu w 1903 r. w Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, w wyniku którego powstały dwie frakcje – mienszewików i bolszewików⁸⁷. Również do czytelnika anglojęzycznego adresowany był tekst poświęcony postaci rosyjskiego myśliciela i publicysty pierwszej połowy XIX w., Piotra Czaadajewa⁸⁸, wcześniej ogłoszony w wersji rosyjskojęzycznej⁸⁹.

Dla Walickiego, tak jak i dla Berlina, niezwykle ważną postacią na historycznej mapie rosyjskiej myśli społecznej był Aleksander Hercen. 20–21 czerwca 2012 r., na zaproszenie moskiewskiego Instytutu Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk, uczoney wziął udział w konferencji zorganizowanej z okazji dwusetnej rocznicy urodzin Hercena. Wygłosił wówczas referat *Dwa oblicza Hercena: filozofia wolności i idea rosyjska*, który ukazał się drukiem w następnym roku w zbiorze referatów pokonferencyjnych⁹⁰. Udział w tej konferencji miał dla uczonego znaczenie podwójne, został bowiem poproszony o wspólne z dyrektorem Instytutu Filozofii RAN, prof. Abdusalamem Gusejnowem, odsłonięcie tablicy na cześć wielkiego myśliciela rosyjskiego.

Przypadająca na 2017 r. setna rocznica rosyjskich rewolucji – lutowej i październikowej, dała też uczoneму okazję do kilkakrotnego zabrania głosu i przypomnienia ich dziejów oraz dalekosiężnych skutków polityczno-społecznych⁹¹.

85 Idem, *V krugu konservativnoj utopii. Struktura i metamorfozy russkogo slavânofilstva*, przeł. K. Dušenko, Moskwa 2019.

86 *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, red. G. Stedman Jones, G. Claeys, Cambridge 2011 [2012].

87 A. Walicki, *Russian Political Thought of the Nineteenth Century*, [w:] *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, s. 811–834.

88 A. Walicki, *Peter Chaadaev. Prolegomena to the Philosophy of Russia as Peripheral Empire*, [w:] *Peter Chaadaev. Between the Love of Fatherland and the Love of Truth*, red. A. Mrówczyński-Van Allen, T. Obolovitch, P. Rojek, Eugene, Oregon 2019, s. 3–15. Książka ta jest pokłosiem międzynarodowej konferencji poświęconej Czaadajewowi, która odbyła się 6–8.06.2016 r. w Tyńcu i na której Walicki wystąpił z referatem o powyższym tytule.

89 Idem, *Piotr Čaadaev. Prolegomena k filosofii v Rossii kak periferijnoj Imperii*, „Logos i Ethos” 2016, nr 43, s. 9–26.

90 Idem, *Dva oblika Gercena: filozofia svobody i russkaâ idea*, [w:] *Aleksandr Ivanovič Gercen i istoričeskie sud'by Rossii. Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii k 200-letii A.I. Gercena*, Moskwa 2013, s. 30–42.

91 Idem, *Two Descriptions of the History of the Russian Revolution and the Communist Experiment in Russia*, [w:] *Russia: of the Tsars, of the Bolsheviks, of the New Times*, red. J. Malicki, Warsaw 2013, s. 71–94; idem,

Jednym z najważniejszych, zupełnie nowych tekstów powstałych w tym okresie jest ogromny artykuł napisany z inspiracji przyjaciela uczonego, socjologa i ekonomisty Pawła Kozłowskiego, *Miejsce ekonomii w moim ujęciu intelektualnej historii Rosji. Próba zwięzłego podsumowania*⁹². Prezentuje on zupełnie nowe ujęcie dotychczasowej problematyki badawczej Walickiego, które zaskoczyło jego samego. W dzienniku notował:

Pisałem przez cały dzień rozwinięcie myśli P.K. o miejscu problematyki gospodarczej w mojej wersji uprawiania historii idei. Okazuje się to ważniejsze niż myślałem, a wspomnienia wracają z dużą siłą, np. rozmowy harwardzkie z Aleksandrem Gerschenkronem [...]. Ale tak czy inaczej moja intelektualna historia Rosji jest wyjątkowa w łączeniu problematyki religijno-filozoficznej z ekonomiczną, w ramach całości bardzo w istocie spójnej, którą nazwać można odgadywaniem „losu Rosji”. Dziś Rosja jest krajem o wiele mniej interesującym⁹³.

Obok prac ściśle naukowych, podobnie jak w przypadku spraw polskich, Walicki często zabierał głos w kwestii bieżących relacji polsko-rosyjskich. Tak jak w ujęciach historycznych, starał się naświetlać sprawy sporne również z rosyjskiego punktu widzenia i wyjaśniając, zachęcał do zrozumienia i odejścia od nadmiernie zabarwionego negatywnymi emocjami stosunku do Rosji. Takie podejście nie spotykało się na ogół z pozytywnym przyjęciem, stąd przywoływana wcześniej opinia samego uczonego, że jest uważany za „agenta rosyjskiego wpływu”. Choć więc nie brakowało krytyków stanowiska przyjętego przez Walickiego w kwestiach rosyjskich, a nawet stanowili oni większość, istnieli też zwolennicy dzielący jego sposób widzenia i interpretowania przeszłości i teraźniejszości. Z tego kręgu osób, związanych głównie ze środowiskiem tygodnika „Przegląd” oraz związanej z nim Fundacji Oratio Recta, pod koniec 2018 r. wyszła inicjatywa wydania w formie książkowej zbioru publikacji i wypowiedzi Walickiego na tematy rosyjskie. Jej tytuł: *O Rosji inaczej*, miał odzwierciedlać właśnie „odrębność” Walickiego w widzeniu dziejów Rosji i historii relacji polsko-rosyjskich⁹⁴. Jest to wybór po części naukowych, po części publicystycznych jego prac, dotyczących zarówno przeszłości, jak i współczesności Rosji, ale szczególnie dużo miejsca zajmowała w zamieszczonych w książce tekstach analiza polskiej polityki wschodniej. Pogarszające się systematycznie stosunki obu krajów były dla uczonego jednym z największych problemów współczesnej polityki, nie tylko w skali wewnątrz krajowej, lecz i międzynarodowej. Towarzyszyło im przekonanie, że polska rusofobia jest przede wszystkim szkodliwa dla samej Polski, nie służy jej interesom i nie pozwala na racjonalne, korzystne dla obu stron rozwiązywanie spraw polsko-rosyjskich. Walicki uważał, że polska polityka wschodnia prowadzi do marginalizacji Polski w Euro-

Rewolucja Październikowa jako projekt komunistyczny oraz Dziesięć lat później, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 145/146, s. 102–122; idem, *Moje sprawy z Marksem i marksizmem. Wywiad z Januszem Dobieszewskim i Bogdanem Dziobkowskim*, [w:] *Marksizm. Nadzieje i rozczarowania*, red. J. Hołówka, B. Dziobkowski, Warszawa 2017, s. 461–485; idem, *List Profesora Andrzeja Walickiego*, [w:] *Rewolucja w myśli i praktyce politycznej*, red. S. Bieleń, Warszawa 2018, s. 7–8. List ten przygotowany został na otwarcie konferencji zorganizowanej 27.10.2017 r. przez Międzyinstytutową Pracownię Badań nad Rosją i Państwami Poradzieckimi przy Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie, w charakterze wstępu, opublikowany w tomie pokonferencyjnym.

92 Idem, *Miejsce ekonomii w moim ujęciu intelektualnej historii Rosji. Próba zwięzłego podsumowania*, „Przegląd Humanistyczny” 2014, nr 3, s. 5–45.

93 ADAW, A. Walicki, Dziennik, t. XXXVIII [19.10.2013–2.04.2014], zapis z 3.11.2013 r., k. 26.

94 A. Walicki, *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019.

pie, jej pogłębiającego się osamotnienia, a sztucznie rozniecana rusofobia doprowadza w efekcie do jałowego awanturnictwa. Dziś, w obliczu trwającej wojny w Ukrainie, być może zmieniłby zdanie, ale na to pytanie nie poznamy już odpowiedzi.

Książkę otwiera obszerna rozmowa (ponad 50 stron druku) pt. *Moje sprawy rosyjskie*, którą przeprowadził Janusz Dobieszewski i w której autor krótko przedstawił całą historię swojego zainteresowania Rosją, swoich zapatrywań na jej historię, współczesność i perspektywy. Powiedział wtedy, uzasadniając trwałość swoich poglądów:

wiara w możliwość zmienienia czegokolwiek w lansowanym odgórnie stosunku do Rosji, i to w dodatku przy pomocy tak zdegradowanego narzędzia jak małonakładowa książka, wydaje mi się od pewnego czasu szczytem bezsensownej donkichoterii. Przeważała jednak wierność zasadzie, którą wyznawał ponoć książę Adam Czartoryski: róbmy to, co trzeba, a będzie to, co być może⁹⁵.

Mimo tego pesymizmu Walickiego i świadomości braku rezonansu jego poglądów wśród polityków i w polskich mediach książka spotkała się z dużym odzewem – ukazało się sporo jej recenzji, omówień i dyskusji na temat zagadnień w niej zawartych, nie tylko zresztą w Polsce, lecz też w Rosji⁹⁶. Z aktualnych informacji od wydawcy wiadomo, że nakład papierowy książki jest od dawna wyczerpany i jest ona dostępna w formie e-booka.

Tłumaczenia inne

Prace Andrzeja Walickiego były wielokrotnie tłumaczone na różne języki: poza oczywiście angielskim i rosyjskim, były to włoski, francuski, niemiecki, japoński, litewski, ukraiński, węgierski, wreszcie turecki. Pierwszy przekład turecki *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism* z 1979 r.⁹⁷ ukazał się w 2009 r.; w 2013 r. przekład ten został wznowiony w odmiennej szacie graficznej⁹⁸. Rok wcześniej, w 2012 r., a więc zaledwie 3 lata po ukazaniu się polskiego wydania, pojawił się na rynku księgarskim białoruski przekład pierwszego tomu *Prac wybranych*⁹⁹, którego redaktorem naukowym został znakomity historyk białoruski, Hienadź Sahanowicz, który osobiście dostarczył książkę autorowi¹⁰⁰.

Z początkiem 2013 r., znów z inicjatywy Łukasza Gałęckiego z wydawnictwa Peter Lang, rozpoczęły się prace nad przekładem prezentowanej już, znacznie rozszerzonej i zmienionej wersji *Rosyjskiej filozofii i myśli społecznej od oświecenia do marksizmu* z 1973 r. Nowa wersja książki została wydana przez Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiello-

95 Ibidem, s. 7.

96 Zob. np. P. Rojek, „O Rosji inaczej” Andrzeja Walickiego, „Teologia Polityczna” 21.09.2020 r., /teologiapolityczna.pl/pawel-rojek-o-rosji-inaczej-andrzeja-walickiego [dostęp 16.06.2023]; P. Kozłowski, *Andrzej Walicki, „O Rosji inaczej”* [recenzja], „Stosunki Międzynarodowe” 2019, nr 1 (55), s. 131–139. Zob. też *O Rosji inaczej, nakanapie.pl/recenzje/o-rosji-inaczej-o-rosji-inaczej* [dostęp 19.06.2023]; *Rossia Andzeâ Valickogo*, politconse-rvatism.ru/articles/rossiya-andzheya-valitskogo [dostęp 19.06.2023].

97 Dokonano tego przekładu z angielskiego tłumaczenia książki Walickiego, której pierwodruk pt. *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu* ukazał się nakładem Wiedzy Powszechnej w 1973 r.

98 A. Walicki, *Rus Düşünce Tarihi. Aydınlanma'dan Marksizme. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, wyd. 2, İstanbul 2013.

99 Idem, *Nacyâ, nacyânalizm, patryâtyzm*, przeł. A. Lastoyskaga, Minsk 2012.

100 ADAW, A. Walicki, *Dziennik*, t. XXXVI [18.08.2012–23.01.2013], zapis z 12.10.2012 r., k. 55.

łońskiego w 2005 r. pt. *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Jej tłumaczenie było ogromnym wyzwaniem, dzieło to bowiem jest nie tylko bardzo obszerne (862 strony), lecz też praca nad nim wymagała od tłumacza żmudnego i uważnego „odsiewania” części uprzednio przełożonych przez Hildę Andrews-Rusiecką od fragmentów, które autor przerobił lub dopisał. Walicki w lipcu 2013 r. notował w swoim dzienniku:

Jutro spotkanie z tłumaczką *Zarysu*, p. Jolantą Kozak. Będzie trudne, bo ona musi przyjąć do wiadomości, że 1) do zrobienia, uporządkowania jest mnóstwo oraz 2) ja nie będę redaktorem książki, nie potrafię, nie było o tym mowy. [...] *Zarys* zaś to rzecz trudna, bo wymaga uważnego scalenia dwóch książek, a w dodatku jest tak wyraźny odwrót od badań nad myślą rosyjską, że trudno o zapał w tej pracy¹⁰¹.

Tłumaczka jednak odniosła się z entuzjazmem i zrozumieniem do swojego zadania, wkrótce jednak zaczęła mieć problemy zdrowotne i trudności z przekładem zaczęły się piętrzyć. Niemal rok później uczony z przygnębieniem notował w dzienniku, że tłumaczenie wymaga ogromnej pracy redakcyjnej osoby znającej się na historii rosyjskiej, wyszukiwania cytowań w istniejących anglojęzycznych przekładach, itp., a jego stan zdrowia uniemożliwia podjęcie się tego zadania¹⁰². Po wielu perturbacjach ostatecznie książka pt. *The Flow of Ideas. Russian Thought from the Enlightenment to the Religious-Philosophical Renaissance* ukazała się w 2015 r. jako siódmy tom serii *Eastern European Culture, Politics and Societies* pod redakcją Ireny Grudzińskiej-Gross i Andrzeja W. Tymowskiego¹⁰³.

Mimo ukazania się angielskiego przekładu nowej wersji pracy ciągle w świadomości wydawców funkcjonuje jej pierwotne, anglojęzyczne wydanie z 1979 r. W 2022 r. prośbę o zgodę na jego tłumaczenie na język chiński wystosowali do rodziny nieżyjącego uczonego wydawcy z Pekinu. Sprawa okazała się jednak skomplikowana, w 2016 r. zmarła bowiem tłumaczka książki, Hilda Andrews-Rusiecka, a prawa autorskie do tego przekładu należą nie tylko do spadkobierców autora, lecz także tłumaczki. Propozycja, by tłumaczenia chińskiego dokonać z polskiej edycji z 2005 r., do którego rodzina Walickiego ma pełnię praw autorskich, jest nadal negocjowana.

Wreszcie, w 2019 r. praskie wydawnictwo Argo zwróciło się do Walickiego o zgodę na przetłumaczenie na język czeski książki, którą autor uważał za swoje *opus magnum*: *Markszizm i skok do królestwa wolności*¹⁰⁴. Oczywiście wyraził zgodę i mimo bardzo już złego stanu zdrowia i trudności z pisaniem, przygotował do niego przedmowę, w której opowiedział o swoich zainteresowaniach sprawami czeskimi i relacjach z czeskimi badaczami, zwłaszcza z wybitnym czeskim filozofem, Janem Patočką¹⁰⁵. Walicki zawsze podkreślał swoją sympatię do rozsądnych Czechów, a w ostatnim wywiadzie z Jackiem Żakowskim

101 Ibidem, t. XXXVII [29.01.2013–16.10.2013], zapis z 14.07.2013 r., k. 187.

102 Ibidem, t. XXXVIII, zapis z 13.06.2014 r., k. 287, zapis z 16.06.2014 r., k. 291.

103 A. Walicki, *The Flow of Ideas. Russian Thought from the Enlightenment to the Religious-Philosophical Renaissance*, przeł. J. Kozak, H. Andrews-Rusiecka, red. C. Elliott, Frankfurt am Main 2015.

104 Idem, *Markszizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, przeł. A. Walicki, Warszawa 1996. Pierwotna wersja została napisana w języku angielskim: idem, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia*, Stanford 1995.

105 Idem, *Předmluva k českému vydání*, [w:] idem, *Marxismus a skok do království svobody. Dějiny komunistické utopie*, przeł. M. Bramborová, Praha 2020, s. 9–14.

mówił, że chętnie przeniósłby się do Czech, bo jest to kraj, w którym dobrze by się czuł¹⁰⁶, Pragę natomiast uważał za jedno z najpiękniejszych miast europejskich. Tłumaczenie to, dokonane przez Marcelę Bramborową, ogłoszone zostało drukiem na kilka miesięcy przed śmiercią uczonego¹⁰⁷.

Przedstawiona w niniejszym artykule działalność naukowa Andrzeja Walickiego w ostatnim dziesięcioleciu jego życia nie wyczerpuje tematu. Skoncentrowałam się na jego publikacjach, okazjonalnie jedynie wspominając o jego wkładzie w życie naukowe, a więc obecności na wielu konferencjach, udziale w licznych debatach, np. organizowanych przez Fundację Batorego, dyskusjach związanych z realizacją projektu badawczego IFiS PAN *Warszawska Szkoła Historii Idei*, wystąpieniach z okazji promocji jego własnych książek, książek jego przyjaciół czy ich jubileuszy, odbywających się najczęściej w Klubie Księgarza na warszawskim Starym Mieście, wykładach naukowych i popularnych, jakie wygłaszała na zaproszenie różnych instytucji, np. Wydziału I Nauk Humanistycznych i Społecznych PAN, do którego jako członek rzeczywisty PAN należał organizacyjnie. Większość tych wydarzeń można odtworzyć na podstawie jego dzienników, w których odnotowywał ich przebieg, streszczenie swoich i cudzych wystąpień, a także wrażenia, jakie na nim zrobiły. Dzienniki te będą nieocenionym źródłem nie tylko do badań biograficznych nad jednym z największych polskich humanistów XX w., lecz także nad całym powojennym środowiskiem przedstawicieli nauk humanistycznych i społecznych.

O jednej wszakże z tych uroczystości trzeba jeszcze wspomnieć na zakończenie – była nią ceremonia odnowienia doktoratu Walickiego, jaka odbyła się na Uniwersytecie Warszawskim 10 czerwca 2011 r. Uchwała w tej sprawie Senatu UW, któremu przewodniczyła ówczesna Rektor UW, prof. Katarzyna Chałasińska-Macukow, zapadła 19 stycznia 2011 r. na podstawie trzech opinii o skali i znaczeniu dorobku Walickiego, przygotowanych przez profesorów Bronisława Łagowskiego, Ryszarda Panasiuka i Grzegorza Przebindę. Funkcję promotora pełnił prof. Andrzej Mencwel, a przemówienie wygłosił także dziekan Wydziału Polonistyki, prof. Stanisław Dubisz, przypominając, że uzyskany przez Walickiego w 1958 r. stopień doktorski został mu nadany przez Wydział Filologiczny UW. „Świeżo upieczony” doktor w swoim wystąpieniu raz jeszcze przypomniał osoby, które odegrały ważną rolę w jego życiu: Sergiusza Hessena, Mieczysława Wallisa, Władysława Tatarkiewicza, Isaiaha Berlina, Ninę Assorodobraj, Bronisława Baczkę, Leszka Kołakowskiego. Na zakończenie powiedział:

Cieszy mnie rozwój badań nad filozofią polską – przedmiotem, któremu poświęciłem kilkanaście lat mojego życia. Radosną niespodzianką był dla mnie fakt, że mimo nie zawsze sprzyjającego klimatu politycznego z żywym oddźwiękiem spotkały się w wielu środowiskach – w Warszawie, i w Krakowie, w Łodzi i w Zielonej Górze – moje prace z zakresu intelektualnej historii Rosji. Uważam to za moje osobiste zwycięstwo w walce z historycznymi uprzedzeniami i stereotypami, wystawiające dobre świadectwo polskiemu „Rosjoznawcom”¹⁰⁸.

106 *Samochwały znad Wisły*, s. 21.

107 A. Walicki, *Marxismus a skok do království svobody*.

108 *Przemówienie Profesora Andrzeja Walickiego*, s. 47.

Wykaz prac Andrzeja Walickiego od 2010 r.

2010

1. *O polskiej rzeczywistości moralnej*, „Res Humana” 2010, nr 1, s. 22–30.
2. *Próba autobiografii (fragment)*, „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2009 [2010], t. 18, s. 103–122.
3. *O polskiej rzeczywistości moralnej. Czy możliwe było narodowe pojednanie pod znakiem III RP?*, „Przegląd” 5.04.2010, nr 13, s. 30–43.
4. *O polskiej rzeczywistości moralnej. Wciąż kultywujemy mit wrogiej Rosji*, „Przegląd”, 11.04.2010, nr 14, s. 34–37.
5. *Idee i ludzie. Próba autobiografii*, Warszawa 2010, ss. 464, XXIX.
6. *Dlaczego wyjechałem z Polski na długie lata*, „Przegląd” 23.05.2010, nr 20, s. 30–33.
7. *Russian Marxism*, [w:] *A History of Russian Philosophy 1830-1930*, red. G.M. Hamburg, R.A. Poole, Cambridge 2010, s. 305–325.
8. *Mesjanizm nie na nasze czasy (I). Rozmowa z Sebastianem Dudą, Tomaszem Jędrzejewskim i Krzysztofem Otdakowskim SJ*, „Przegląd Powszechny” 2010, nr 9, s. 10–25.
9. *Pomiędzy Hamletem i Don Kichotem. Rozmowa z K. Lubczyńskim*, „Przegląd Socjalistyczny” 2010, nr 3, s. 41–54.
10. *Rosja z sowietyzmem dawno zerwała. Rozmowa z Michałem Sutowskim*, „Krytyka Polityczna” 2010, nr 23, s. 42–60.
11. *Moje relacje z Miłozsem i Giedroyciem. Próba podsumowania*, [w:] *Sploty kultury. Andrzejowi Mencwelowi na siedemdziesięciolecie*, red. N. Dołowy-Rybińska, A. Gronowska, A. Karpowicz, I. Piotrowski, P. Rodak, Warszawa 2010, s. 254–285.
12. *Adam Schaff – Andrzej Walicki, korespondencja (1982–1985)*, [w:] *A. Schaff, Korespondencja*, wybór, wstęp, oprac. K. Dubiński, P. Dybicz, G. Sołtysiak, Warszawa 2010, s. 75–131.
13. *Argument for a Balzan Prize for Leszek Kołakowski*, „Dialogue and Universalism” 2010, t. 20, nr 7–8, s. 9–14.

2011

14. *Od utopii do utopii. Pisma polityczne Jacka Kuronia*, „Krytyka Polityczna” 2011, nr 24–25, s. 316–336.
15. *Niebezpieczne nieporozumienia w sprawach nauki*, „Przegląd” 20.02.2011, nr 7, s. 46–49.
16. *Walka o język, kulturę i prawo*, [w:] *Projekt dla Polski. Perspektywa lewicowa*, red. J. Reykowski, Warszawa 2011, s. 136–140.
17. *Czy można mówić o „komunizmie politycznym”?*, „Zdanie” 2011, nr 1–2, s. 47–51.
18. *Prace wybrane*, t. 3, *Stanisław Brzozowski – drogi myśli*, Kraków 2011, ss. 427.
19. *Encounters with Isaiah Berlin. Story of an Intellectual Friendship*, Frankfurt am Main 2011, ss. 226.
20. *Przemówienie Profesora Andrzeja Walickiego*, [w:] *Uroczystość odnowienia doktoratu Profesora Andrzeja Walickiego, Warszawa, 11 czerwca 2011 roku*, Warszawa 2011, s. 42–47.
21. *Gumpłowicz słusznie przypomniany*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2011, nr 2, s. 215–225.

22. *Rewolucja październikowa jako projekt komunistyczny*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, Kraków 2010 [2011], s. 123–132.
23. *Prace wybrane*, t. 4, *Polska, Rosja, marksizm*, Kraków 2011, ss. 516.
24. *Nieporozumienia wokół liberalizmu*, „Przegląd Polityczny” 2011, nr 109–110, s. 23–29.

2012

25. *Zdesarmatyzować Mickiewicza. Odpowiedź Michałowi Sokulskiemu*, „44. Magazyn Apokaliptyczny” 2011–2012, nr 3, s. 191–201.
26. „Patriotyczny” szantaż (o książce A. Romanowskiego *Wielkość i upadek „Tygodnika Powszechnego”*), „Przegląd” 22.01.2012, nr 3, s. 46–49.
27. *Ruch filozoficzny lat czterdziestych XIX wieku jako program reedukacji i modernizacji narodu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2011 [2012], t. 48, s. 129–154.
28. *Wypowiedź w debacie „Czy Kościół katolicki w Polsce zdolny jest do dialogu”*, „Res Humana” 2012, nr 1/116, s. IX–XI.
29. „...Pisał z goryczą, że bycie Polakiem jest nieszczęściem”. Rozmowa z Michałem Sutowskim, [w:] *Brzozowski. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2011 [2012], s. 22–47.
30. *Dorobek naukowy profesor Barbary Skargi*, „Nauka” 2009 [2012], nr 4, s. 13–18.
31. *Dwa portrety* [przedruk z „Przeglądu Politycznego” 2003, nr 60], „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2012, nr 4/29, s. 29–34 [numer specjalny, wydany z okazji 80-lecia urodzin Andrzeja Walickiego].
32. *Russian Political Thought of the Nineteenth Century*, [w:] *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, red. G. Stedman Jones, G. Claeys, Cambridge 2011 [2012], s. 811–834.
33. *Filosofiâ prava ruskogo liberalizma*, przeł. O.R. Pazuhina, S.L. Čižkov, O.V. Ovčinnikova, N.A. Čistâkova, Moskwa 2012, ss. 566.
34. *Adam Schaff – Andrzej Walicki. Korespondencja (1982–1985)*, „Zdanie” 2012, nr 1–2, s. 38–54.
35. *Co zawdzięczam Polskiej Akademii Nauk*, [w:] *PAN. Tradycja, współczesność, przyszłość. Refleksje jubileuszowe 1952–2012*, Warszawa 2012, s. 20–23.
36. *Wypaczony liberalizm*, „Przegląd” 3.06.2012, nr 22, s. 40–41.
37. *Czy możliwy jest liberalizm lewicowy?*, „Przegląd” 18.06.2012, nr 23, s. 46–49.
38. *Pojęcie liberalizmu: od „nowego liberalizmu” do „neoliberalnego konserwatyzmu”*, „Myśl Socjaldemokratyczna” 2012, nr 1–2, s. 25–68.
39. *On Writing Intellectual History: Leszek Kołakowski and the Warsaw School of the History of Ideas*, [w:] *Leszek Kołakowski. In Memoriam*, red. J. Migasiński, Frankfurt am Main 2012.
40. *Wypowiedź w dyskusji redakcyjnej „Kultury i Społeczeństwa” pt. Intencje i skutki reformy szkolnictwa wyższego*, „Kultura i Społeczeństwo” 2012, nr 1, s. 14–18, 28–30.
41. *Nacyâ, nacyânalizm, patryjâtyzm*, przeł. A. Lastoyskaga, Minsk 2012, ss. 528 [białoruski przekład *Prac wybranych*, t. 1].
42. *Wypowiedź w dyskusji „Warszawska Szkoła Historii Idei – powstanie, przekształcenia, kontynuacje”*, „Przegląd Humanistyczny” 2012, nr 3, s. 9–14, 28–30.
43. *Rossiâ, katolichestvo i pol'skij vopros*, przeł. E. Tverdislova, Moskwa 2012, ss. 621.
44. *Czy możliwy jest liberalizm lewicowy?*, „Zdanie” 2012, nr 3–4, s. 36–39.

2013

45. *Istoriâ ruskoj mysli ot prosvješćeniâ do marksizma*, Moskwa 2013, ss. 480.
46. „Odwieczny naród”. Czyżby? [o książce Michała Łuczewskiego, *Odwieczny naród. Polak-katolik w Żmiącej*], „Gazeta Wyborcza” 23-24.02.2013, s. 32.
47. *Wolność jednostki a suwerenność ludu, czyli różne źródła liberalizmu i demokracji*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2012 [2013], nr 4, s. 365–371.
48. *Nieświęty sojusz biurokracji z rynkiem*, „Gazeta Wyborcza” 1–2.06.2013, s. 22–23.
49. *Czesław Miłosz jakim go znałem, jakim go pamiętam*, [w:] *Obecność. Wspomnienia o Czesławie Miłoszu*, oprac. A. Romaniuk, Warszawa 2013, s. 90–135.
50. *Dwa oblika Gercena: filozofiâ svobody i ruskaâ ideâ*, [w:] *Aleksandr Ivanovič Gercen i istoričeskie sud'by Rossii. Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferenciji k 200-letiu A.I. Gercena*, Moskwa 2013, s. 30–42.
51. *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*, Kraków 2013, ss. 434, XXXIII.
52. *Myśliciele polscy i rosyjscy. W kręgu wspólnych fascynacji. Z perspektywy historyka idei*, [w:] *Akademie nauk, uniwersytety, organizacje nauki. Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII–XX w.*, red. L. Zasztowt, Warszawa 2013, s. 81–99.
53. *List w sprawie reformy nauki*, „Gazeta Wyborcza” 20–21.07.2013, s. 33.
54. *Two Descriptions of the History of the Russian Revolution and the Communist Experiment in Russia*, [w:] *Russia: of the Tsars, of the Bolsheviks, of the New Times*, red. J. Malicki, Warsaw 2013, s. 71–94.
55. *Schaff – Walicki. Listy odnalezione*, „Zdanie” 2013, nr 1–2, s. 62–63.
56. *Modernizacja to nie tylko ekonomia. (O imperium peryferii Borisa Kagarlickiego)*, „Krytyka Polityczna” 2013, nr 34, s. 197–217.
57. *Neoliberalna kontrrewolucja*, „Gazeta Wyborcza” 30.11–1.12.2013, s. 30–31.
58. *Radykalizacja prawicy przyspiesza. Wywiad miesiąca*, „Kultura Liberalna” 19.11.2013, nr 46/254, s. 12.
59. *W Polsce nie było komunizmu. Rozmowa z Krzysztofem Piławskim*, „Przegląd” 2–8.12.2013, nr 49, s. 8–11.
60. *Bez sprawiedliwości nie ma wolności. Rozmowa z Krzysztofem Piławskim*, „Przegląd” 9–15.12.2013, nr 50, s. 8–12.
61. *O kryterium międzynarodowej „cytawalności” w humanistyce polskiej i o systemie grantowym*, „Nauka Polska” 2013, t. 22, s. 67–79.
62. *Dwa oblicza Hercena: filozofia wolności i „rosyjska idea”*, „Przegląd Filozoficzny” Nowa Seria 2013, nr 3/87, s. 137–147.
63. *Rus Düşünce Tarihi. Aydınlanma'dan Marksizme. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, wyd. 2, İstanbul 2013, ss. 688.

2014

64. *Spotkania z Isaiahem Berlinem. Dzieje intelektualnej przyjaźni*, Warszawa 2014, ss. 305.
65. *Wypowiedź w dyskusji nad książką „Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii”*, „Zdanie” 2014, nr 1–2, s. 26–30.
66. *Wypowiedź w dyskusji „Warszawska Szkoła Historii Idei – powstanie, przekształcenia, kontynuacja”*, 17.10.2011, [w:] *Wokół Warszawskiej Szkoły Historyków Idei*, red. A. Kołakowski, Warszawa 2013 [2014], s. 12–21, 43–45.

67. *Sami sobie tyranami. Wywiad udzielony Annie Zawadzkiej*, „Academia” 2014, nr 1, s. 42–46.
68. *Mesjanizm Adama Mickiewicza a „rosyjski socjalizm” Aleksandra Hercena i religijna filozofia Włodzimierza Sołowjowa*, [w:] *Mysła i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX wieku*, red. Ł. Adamski, S. Dębski, Warszawa 2014, s. 45–63.
69. *Od utopii do utopii. Pisma polityczne Jacka Kuronia*, [w:] Kuroń. Przewodnik Krytyki Politycznej, Warszawa 2014, s. 62–105.
70. *O jednej z różnych Ukrain* [recenzja książki Marty Studenny-Skruckwy, *Ukraiński Donbas*], „Nowe Książki” 2014, nr 9, s. 61–62.
71. *Miejsce ekonomii w moim ujęciu intelektualnej historii Rosji. Próba zwięzłego podsumowania*, „Przegląd Humanistyczny” 2014, nr 3, s. 5–45.
72. *Odpowiedź na ankietę „Przeglądu Filozoficznego” w sprawie kondycji polskiej filozofii*, „Przegląd Filozoficzny” Nowa Seria 2014, nr 1/89, s. 15–24.
73. *Spotkania z Isaiahem Berlinem*, „Zdanie” 2014, nr 3–4, s. 14–16.
74. *Karola Libelta „filozofia słowiańska”*, [w:] K. Libelt, *Samowładztwo rozumu*, wyd. 2, Warszawa 2014, s. VII–LXXXVII.
75. *Pisma filozoficzne Cieszkowskiego z lat 1838–1842 w kontekstach intelektualnych epoki*, [w:] A. Cieszkowski, *Prolegomena do historiozofii*, wyd. 2, Warszawa 2014, s. VII–LI.
76. *Polityka i religia w koncepcjach filozoficznych Bronisława Trentowskiego*, [w:] B.F. Trentowski, *Stosunek filozofii do cybernetyki oraz wybór pism filozoficznych z lat 1842–1845*, wyd. 2, Warszawa 2014, s. VII–LXIII.

2015

77. *(Nie)przemysłana wypowiedź. (O wypowiedzi min. G. Schetyny, że Oświęcim wyzwolili Ukraińcy)*, „Przegląd” 9–15.02.2015, nr 7, s. 11
78. *List otwarty do redakcji „Nauki” w sprawie „Roku Augusta Cieszkowskiego”*, „Nauka” 2015, nr 1, s. 189–193.
79. *Warszawska Szkoła Historyków Idei. Kilka sprostowań i pytań*, „Przegląd Polityczny” 2015, nr 129, s. 54–67.
80. *Historyczny sens Polskiego Października*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1956*, Warszawa 2014, s. 285–294.
81. *Intelektualna tradycja przedrewolucyjnej Rosji. Próba reewaluacji*, [w:] WSHI. *Tożsamość, tradycje, obecność*, red. P. Grad, Warszawa 2014, s. 139–172.
82. *The Flow of Ideas. Russian Thought from Enlightenment to the Religious-Philosophical Renaissance*, Frankfurt am Main 2015, ss. 876.
83. *Marksizm jako układ odniesienia, przedmiot krytyki i źródło inspiracji*, „Zdanie” 2015, nr 1–2, s. 51–59.
84. *Czy Władimir Putin może stać się ideowym przywódcą światowego konserwatyzmu?* „Przegląd Polityczny” 2015, nr 130, s. 36–49.
85. *Nieporozumienia wokół liberalizmu*, [w:] *Liberalizm polski*, red. I. Krzemiński, Warszawa 2015, s. 200–209.
86. *Nie jestem piewcą Putina*, „Gazeta Wyborcza. Świąteczna” 8–9.08.2015, s. 26–27.
87. *O państwie opiekuńczym. Wypowiedź*, [w:] *Jaka Polska, jaka Europa?. Profesorskie rozmowy na sejmowe zaproszenie*, wyd. A. Kurz, Warszawa 2015, s. 81–84.

88. *O reformie nauki*, „Zdanie” 2015, nr 3–4, s. 67.
89. *Jeszcze raz o filozofii praktycznej Putina*, „Res Humana” 2015, nr 6, s. 12–16.
90. *Wymiary równości a wymiar sprawiedliwości. Wypowiedź w debacie „Państwa i Prawa” 23 marca 2015*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 11, s. 111–114.
91. *Do wojny potrzeba dwóch stron*, „Przegląd” 27.04–3.05.2015, nr 18, s. 34–39.

2016

92. *Stare zadania dla nowej lewicy*, „Przegląd” 18–24.01.2016, nr 3, s. 26–32.
93. *Kartki z Dziennika 2011–2016*, „Zdanie” 2016, nr 1–2, s. 15–24.
94. *Cyprian Kamil Norwid. Trzy wątki myśli*, [w:] *Archiwum WSHI*, Warszawa 2015 [2016], s. 413–451.
95. *Nie jestem prorokiem. Rozmowa z Lechem Kańtochem*, „Przegląd Socjalistyczny” 2016, nr 1–2, s. 39–50.
96. *Mój stosunek do pewnych idei jest bardzo krytyczny*, [w:] *Rozmowy o inteligencji*, red. P. Kulas, Warszawa 2016, s. 125–149.
97. *W poszukiwaniu idei. Z Andrzejem Walickim rozmawia Andrzej Nowak*, „Arcana” 2016, nr 4, s. 72–88. Przedruk w: A. Nowak, *O historii nie dla idiotów*, Kraków 2019.
98. *Zapísane w dzienniku*, „Zdanie” 2016, nr 3–4, s. 14–25.
99. *O prywatyzacji i reprivatyzacji, milczeniu lewicy i spadku po Balcerowiczu*, „Przegląd” 19–26.12.2016, nr 51, s. 30–33.
100. *Aneks [cztery artykuły o Putinowskiej Rosji]*, [w:] B. Łagowski, *Polska chora na Rosję*, Warszawa 2016, s. 289–335.

2017

101. *Rosja, Ukraina i powszechna świata amnestia*, „Res Humana” 2017, nr 2, s. 15–20.
102. *Piotr Czaadaev. Prolegomena k filozofii v Rossii kak periferijnoj imperii*, „Logos i Ethos” 2016, nr 43, s. 9–26.
103. *Filozofia jako program narodotwórczy, czyli polskie spory wokół Hegla lat 1840*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2013 [2017], nr 3–4, s. 171–187.
104. *Rewolucja Październikowa jako projekt komunistyczny oraz Dziesięć lat później*, „Przegląd Polityczny” 2017, nr 145/146, s. 102–122.
105. *Moje sprawy z Marksem i marksizmem. Wywiad z J. Dobieszewskim i B. Dziobkowskim*, [w:] *Marksizm. Nadzieje i rozczarowania*, red. J. Hołówka, B. Dziobkowski, Warszawa 2017, s. 461–485.
106. *Džeims Skanlan*, „Filosofskij žurnal” 2017, t. 10, nr 3, s. 165–171.

2018

107. L. Kołakowski, A. Walicki, *Listy 1957–2007*, Warszawa 2018, ss. 377.
108. *Leszek Kołakowski jakim go znałem*, [w:] L. Kołakowski, A. Walicki, *Listy 1957–2007*, Warszawa 2018, s. 217–333.
109. *Z doświadczeń pracy nad monografią „Stanisław Brzozowski and the Polish Beginnings of Western Marxism”*, [w:] *Polskość w świecie. Stanisław Brzozowski*, red. A. Czajka et al., Warszawa 2018, s. 14.
110. *Kim był dla mnie i jest Zbigniew Herbert?*, „Zdanie” 2018, nr 3–4, s. 12–28.

111. O „Solidarności”, marksizmie i losach liberalizmu w naszych czasach (w związku z artykułem M. Króla „Mistrzowie”), „Przegląd Polityczny” 2018, nr 151/152, s. 42–51.
112. *List Profesora Andrzeja Walickiego*, [w:] *Rewolucja w myśli i praktyce politycznej*, red. S. Bieleń, Warszawa 2018, s. 7–8.

2019

113. *Peter Chaadaev. Prolegomena to the Philosophy of Russia as Peripheral Empire*, [w:] *Peter Chaadaev. Between the Love of Fatherland and the Love of Truth*, red. A. Mrówczyński-Van Allen, T. Obolevitch, P. Rojek, Eugene, Oregon 2019, s. 3–15.
114. *V krugu konservativnoj utopii. Struktura i metamorfozy ruskogo slavânofilstva*, przeł. K. Duśenko, Moskwa 2019, ss. 701.
115. *O Rosji inaczej*, Warszawa 2019, ss. 363.
116. *Czy III RP ma prawo świętować Okrągły Stół? Zapis obrad międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez University of Michigan w dziesiątą rocznicę Okrągłego Stołu*, [w:] *Polska Rzeczywistość Ludowa. Od Gierka do Jaruzelskiego*, Warszawa 2019, s. 149–187.

2020

117. *Marxismus a skok do královstvi swobody. Dějiny komunistické utopie*, przeł. M. Bramborová, Praha 2020, ss. 794.
118. *Samochwały znad Wisły. Z prof. Andrzejem Walickim rozmawia Jacek Żakowski*, „Polityka” 16–22.09.2020, nr 38, s. 18–21.
119. *Idee i ludzie. Próba autobiografii*, wyd. 2, uzupełnione, Warszawa 2020, ss. 456, XXIX.

2021

120. *PRL i skok do neoliberalizmu*, t. 1, *Jaruzelski. Solidarność. Zdrada elit*, red. J. Schiller-Walicka, P. Dybicz, Warszawa 2021, ss. 426.
121. *PRL i skok do neoliberalizmu*, t. 2, *Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligentkie*, red. J. Schiller-Walicka, P. Dybicz, Warszawa 2021, ss. 418.
122. *PRL i skok do neoliberalizmu*, t. 3, *Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwości III RP*, red. J. Schiller-Walicka, P. Dybicz, Warszawa 2021, ss. 466.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Akt Nowych [AAN], Ministerstwo Edukacji Narodowej [MEN], Akta Andrzeja Walickiego, sygn. 6489.

Archiwum Domowe Andrzeja Walickiego [ADAW]:

- Bibliografia Andrzeja Walickiego, mps, s. nlb;
- A. Walicki, *Curriculum vitae*, 6.04.2009, rkps.;
- A. Walicki, *Dziennik 1965–67*;
- A. Walicki, *Dziennik*, t. XXXI–XLIII [18.01.2010–19.11.2019].

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego [AUW]:

- Akta studenckie Andrzeja Walickiego, sygn. WFil 19001;
- Andrzej Walicki [teczka pracy], sygn. K.22364;
- Akta przewodu doktorskiego mgr Andrzeja Walickiego, sygn. WPl-dr1/38.

Literatura przedmiotu

- Bibliografia Andrzeja Walickiego (na podstawie materiałów otrzymanych od Autora oprac. S. Gromadzki), „Przegląd Filozoficzno-Literacki”* 2010 [2012], nr 4, s. 583–619.
- Borzym S., *Marksizm a inne nurty filozofii*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 10, 1944–1989, cz. 3, *Idee i praktyka*, red. L. Zasztowt, J. Schiller-Walicka, Warszawa 2015, s. 21–34.
- Franaszek A., *Herbert. Biografia*, Kraków 2018.
- P. Kozłowski, *Andrzej Walicki, „O Rosji inaczej”* [recenzja], „*Stosunki Międzynarodowe*” 2019, nr 1 (55), s. 131–139.
- Król M., *Dlaczego musimy się zmienić?*, „*Gazeta Wyborcza*” 27.03.2014, s. 22–23.
- Mossakowski S., *Osiemdziesiątce urodzin prof. Andrzeja Walickiego*, „*Nauka*” 2010, nr 2, s. 177–179.
- The God that Failed: A Confession*, red. R. Crossman, New York 1949.
- Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach myśli rosyjskiej*, red. J. Dobieszewski, J. Skoczyński, M. Bohun, Warszawa 2009.

Strony internetowe

- Rojek P., „*O Rosji inaczej*” *Andrzeja Walickiego*, „*Teologia Polityczna*” 21.09.2020 r., teologiapolityczna.pl/pawel-rojek-o-rosji-inaczej-andrzeja-walickiego [dostęp 16.06.2023].
- O Rosji inaczej*, nakanapie.pl/recenzje/o-rosji-inaczej-o-rosji-inaczej [dostęp 19.06.2023].
- Rossia Andžeâ Valickogo*, politconservatism.ru/articles/rossiya-andzheya-valitskogo [dostęp 19.06.2023].

Podziękowania

Dziękuję dr. Tomaszowi Siewierskiemu za cenne uwagi do niniejszego artykułu.

dr hab. **Joanna Schiller-Walicka**, prof. PAN, profesor Instytutu Historii Nauki PAN, kierowniczka Pracowni Dziejów Oświaty i Antropologii Kultury, historyk oświaty i nauk humanistycznych. Zajmuje się historią szkolnictwa średniego i wyższego w Królestwie Polskim i Imperium Rosyjskim w XIX w., historią organizacji i nauki na uniwersytetach Europy Środkowo-Wschodniej oraz biografistyką uczonych-humanistów w XX w.

e-mail: j.schiller@onet.eu

Data zgłoszenia artykułu: 24 czerwca 2023

Data przyjęcia do druku: 17 września 2023